

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE

FAKULTA HUMANITNÍCH STUDIÍ

Katedra sociální a kulturní ekologie

Bc. Alena Hosnedlová

**Odpovědná individuální spotřeba jako první krok z
ekologické krize**

Responsible individual consumption as the first step out of the
environmental crisis

Diplomová práce

Vedoucí práce: Mgr. et Mgr. Arnošt Novák

Praha 2015

Prohlašuji, že jsem předkládanou práci zpracovala samostatně a použila pouze uvedené prameny a literaturu. Současně dávám svolení k tomu, aby tato práce byla zpřístupněna v příslušné knihovně UK a v elektronické databázi vysokoškolských kvalifikačních prací a v souladu s autorským právem používána ke studijním účelům.

V Praze dne 15. 5. 2015

Alena Hosnedlová

Jsem velice vděčná, že jsem mohla studovat na této skvělé fakultě i katedře. Díky tomu jsem lepší člověk. Děkuji vedoucímu katedry PhDr. Ivanu Ryndovi za to, že vede tento výjimečný studijní obor srdcem. Velké díky náleží vedoucímu práce Mgr. Arnoštu Novákovi za trpělivé a vstřícné vedení při úvahách nad tématem diplomové práce i při jejím zpracování. Díky zaslouží také má rodina a manžel, kteří mě ve studiu podporovali a měli se mnou trpělivost. Stejně tak vděčím kolegyním sociálním ekoložkám, spolužačkám a přítelkyním pro život, za podporu a konzultace k této práci i záchraně světa.

Obsah:

1	Teoretická část	3
1.1	Ekologická krize	3
1.1.1	Ekologická podstata krize	3
1.1.2	Rozpoznání neudržitelnosti, reflexe ve vědě i politice	6
1.2	Společnost v krizi	10
1.2.1	Moderní společnost	11
1.2.1.1	Teorie pozdní modernity	12
1.2.1.2	Globalizace	14
1.2.2	Společnost růstu	15
1.2.2.1	Klasický rozpor nabídky vs. poptávky v podobě teorie běžících pásů	17
1.3	Spotřeba a jedinec v roli spotřebitele	18
1.3.1	(S)Potřeby/ potřeba spotřeby	18
1.3.2	Imperativ konzumu	20
1.4	Environmentálně odpovědná spotřeba.....	22
1.4.1	Environmentální etika.....	22
1.4.2	Hodnoty.....	23
1.4.3	Ekologicky příznivý životní způsob	25
1.4.4	Ekologicky „odpovědná“ odpověď producentů	26
1.4.5	Ekologicky odpovědná spotřeba	27
1.5	Jedinec na cestě z krize	29
1.5.1	Individualizace a spotřeba	29
1.5.2	Varianty (hmotně) odpovědné spotřeby jednotlivce	31
1.5.3	Možnosti šíření ekologicky příznivého životního způsobu	34
1.5.4	Překážky šíření ekologicky příznivého životního způsobu	35
1.5.5	Od individualizace k síťování jedinců	35

2	Empirická část	37
2.1	Metodologie	37
2.1.1	Výzkumné cíle a otázky	36
2.1.2	Metody kvalitativního výzkumu	37
2.1.3	Výběr respondentů.....	39
2.1.4	Charakteristika respondentů	39
2.1.5	Metoda sběru dat.....	41
2.1.6	Metoda analýzy dat.....	43
2.1.7	Pozice výzkumníka.....	44
2.1.8	Etika výzkumu.....	45
2.2	Výzkum.....	45
2.2.1	Spotřeba.....	46
2.2.2	Alternativy ke konvenční spotřebě.....	50
2.2.3	Snižování spotřeby: skromnost a šetrnost.....	52
2.2.4	Udržitelný životní způsob.....	53
2.2.5	Aktivita na úrovni společenství.....	54
2.2.6	Změna.....	55
2.3	Diskuze.....	58
2.4	Závěr.....	60
3	Bibliografie.....	62
4	Seznam vyobrazení.....	66
5	Seznam příloh.....	66
6	Přílohy.....	67

Abstrakt

Diplomová práce se zabývá problémem globální ekologické krize způsobené nadspotřebou hmotných statků zejména v zemích tzv. bohatého Severu. V teoretické části zasazuji individualizovaného jedince v roli spotřebitele do systému moderní společnosti, který udává podmínky jeho existence hlavně skrze trh. Pojednávám o možné cestě z ekologické krize prostřednictvím ideové změny ve společnosti iniciované „zdola“, založené na internalizaci hodnot vedoucích k odpovědné a umírněné spotřebě. Předestírám alternativní možnosti životního způsobu, ekologicky příznivého z hlediska spotřebního, a diskutuji o překážkách i způsobech jeho šíření. Výzkum jsem prováděla formou rozhovorů s ekoporadci zabývajícími se spotřebou, jakožto potenciálními „opinion leadery“ v této věci. Snažila jsem se nahlédnout jejich pojetí odpovědné spotřeby a jejich možnosti působení na společnost ve prospěch šíření ideje environmentálně odpovědného životního způsobu.

Klíčová slova

Ekologická krize, spotřeba, konzumerismus, modernita, individualizace, hodnoty, odpovědná spotřeba, skromnost, ekologicky příznivý životní způsob

Abstract

The thesis deals with the problem of global ecological crisis caused by excessive consumption of material goods, particularly in countries of "The Rich North." In the theoretical part I set up individualized man as a consumer in the system of modern society, which indicates the conditions of its existence mainly through the market. I discuss the possible way out of the ecological crisis through ideological changes in the company initiated from the "bottom", based on the internalization of values leading to responsible and moderate consumption. I demonstrate alternative ways of life, environmentally friendly in terms of consumption, and discuss the obstacles and ways of its spread. The research was conducted through interviews with eco-advisers who are dealing with consumption, as potential "opinion leaders" in this case. I tried to look their conception of responsible consumption and their potential impact on society in favor of spreading the idea of an environmentally responsible way of life

Key words

Ecological crisis, consumption, consumerism, modernity, individualization, values, responsible consumption, modesty, environmentally friendly way of life

Úvod

Ve své diplomové práci bych ráda pojednala o akutním problému současné euroamerické společnosti, jímž je nadspotřeba zdrojů a celková neudržitelnost civilizace ústící až do reálných důsledků, které souhrnně označujeme termínem globální ekologická krize. Za hlavní příčinu záhubné tendence považuji stále rostoucí nároky lidí na „výdobytky“ moderní civilizace a potažmo i přírodní zdroje. Jejich bezbřehé a neudržitelné čerpání devastuje planetární ekosystém a zanáší jej velkým množstvím odpadů. Moderní člověk je moderní společností manévrován do pozice spotřebitele, jakožto jediného možného „modu existence“ a profilování životní cesty v rámci systému. O něco udržitelnější se jeví cesta „zelené spotřeby“, ale jako taková je stále „prorůstová“. Individualizovaný spotřebitel by měl přijmout svoji odpovědnost a kriticky nahlédnout tuto svoji roli. Takovou kritickou úvahu by pak měl promítnout do změny postoje ke spotřebě jako takové, ideálně svůj postoj přehodnotit vstřícně skromnému životnímu způsobu. Ten by ovšem neměl znamenat omezení, nýbrž kvalitativní transformaci ve prospěch postmateriálních hodnot a zvyšování kvality života. Podobná změna by pak měla postupně prorůst od spodu na vyšší úrovně společnosti, aby další existence lidského druhu zůstala udržitelná.

Téma udržitelné spotřeby jsem si zvolila kvůli svému zájmu o udržitelnost a potažmo i problematiku odpadu. Pohybovala jsem se při úvahách od dobrovolné skromnosti k uvážlivé spotřebě, odpovědnému životnímu stylu a potenciálu tohoto myšlení pro změnu společnosti ve směru k udržitelnosti. Problematiku jsem ve své práci nahlížela převážně optikou sociologie, ovšem komplikovanost a podstata problému si žádá přesahy do dalších věd, konkrétně ekologie, etiky, ekonomie, historie, či psychologie, které se ovšem ve své práci věnují jen okrajově. V podstatě jsem se držela interdisciplinárního diskurzu fakulty a orientovala se na souvislosti v duchu ideje katedry. Nečiním si nárok na úplnost či nalezení jasného řešení, ale ráda bych prozkoumala možnosti změny zdola ve smyslu snižování hmotné spotřeby jednotlivce.

Diplomová práce má dvě části: teoretickou část, kde popisují kontext a výchozí předpoklady a koncepty, se kterými jsem pracovala, a empirickou část, která se věnuje samotnému výzkumu.

V teoretické části se věnují tématu ekologické krize a ozřejmují její biologickou podstatu. Dále pak vystavují obraz moderní společnosti, v jejímž rámci se pohybuje individualizovaný jedinec spotřebitel. Uvádím základní charakteristiky a principy, které vymezují jeho rámcem existence. V další části se pak věnují environmentální etice a definují

odpovědné přístupy k Zemi i ke spotřebě. Od spotřeby pak v další kapitole postupuji vstříc možnostem odpovědného životního způsobu.

Empirická část má dvě stěžejní kapitoly. V první popisují metodologii svého kvalitativního výzkumu. Zvolila jsem si metodu sběru dat skrze nestandardizované polostrukturované rozhovory s respondenty poučenými v tématu – s pracovníky ekoporaden v České republice. V podkapitolách popisují své kroky a důvody voleb v rámci rozvahy o výzkumu. Ve druhé části pak rozvádím konkrétněji vedení výzkumu, analýzu dat a diskutuji zjištěné závěry.

Stanovila jsem si následující výzkumné otázky:

Co pro respondenty znamená odpovědná spotřeba? Deklarují se sami jako odpovědní ve spotřebě, zejména z hlediska snižování objemu hmotné spotřeby?

Hodnotí respondenti ve svých výpovědích svůj životní způsob jako environmentálně odpovědný?

Jsou respondenti aktivní v prosazování ekologicky odpovědného přístupu ke spotřebě na společenské úrovni?

1 Teoretická část

Základním cílem této části je přehled významných prací k tématu na obecné i specifické úrovni [Hendl 2008: 319]. Přehled by měl informovat čtenáře o současných poznatcích tématu a orientovat čtenáře, kde se bude v systému současných poznatků nalézat předkládaná práce. Zejména chci prezentovat svůj pohled na problém, předestřít souvislosti a kontext, v němž jsem téma nahlížela. Některé postoje, které v práci zastávám, jsem si zvolila arbitrárně, leč jsem si vědoma různorodosti teoretických koncepcí a nejednoznačného pohledu členů vědecké obce na mnohé prvky obsažené v mnou předkládaném pojednání o tak komplexním a složitým problému, jakým je globální ekologická krize.

1.1 Ekologická krize

1.1.1 Ekologická podstata krize

„Historie vztahů mezi lidmi a přírodou je historií budování lidského světa a vydělování lidí z přírody“ [Moldan 2009: 10].

Planeta Země se vyvíjela tisíce let a v rámci tohoto vývoje se střídala geologická období a procesy, které formovaly její podobu i stav. Posledních dvanáct tisíc let se vyvíjel lidský druh progresivněji, než ty ostatní. Od jisté doby pak člověk přestal „pouze přežívat“ a začal účelně měnit své životní prostředí vstříc trvalejším existenčním jistotám. Dokázal díky pokroku a vědě ovládnout přírodu a využít ji pro naplňování svých potřeb i tužeb. Lidská společnost se díky technologiím rozvinula tak, že je nyní nejvlivnější silou na Zemi. Proto B. Moldan hovoří o naší době jako o *antropocénu*, novém geologickém období [Moldan 2009: 7]. Nejvýraznějším mezníkem v historii vztahů lidí a přírody je „průmyslová revoluce“, počátek globální industriální éry, jež se datuje od vynálezu parního stroje roku 1784. Od této chvíle můžeme hovořit o počátku nevratných změn, které lze připsat lidské činnosti [Moldan 2009]. Industriální činnost spojená s produkcí a spotřebou statků, kterou provozujeme po dobu přibližně 230 let, nás dovedla až před otázku, jaké bude další působení lidského druhu na této planetě. Stále více si pod tíhou vědeckých důkazů a kumulujícího se poznání začínáme uvědomovat přítomnost ohrožení samotné podstaty existence života, které označujeme pojmem *„ekologická krize“*.

I přes to, že si to běžně málo uvědomujeme a většinou se snažíme tento fakt upozadovat, člověk je pořád jen biologická forma života a stále existenciálně závisí na přírodě (službách a statcích, které mu poskytuje). Podstatou fungování přírody, a tedy i principem poskytování životodárných podmínek, se zabývá vědní obor *ekologie*. Ústředním termínem této

vědní disciplíny je *ekosystém*. Je to „*funkční soustava živých a neživých složek zahrnující všechny organismy na určitém území v jejich vzájemných vztazích a ve vztazích s fyzikálními a geochemickými činiteli prostředí. V každém ekosystému je možno rozlišit výrazné potravní a energetické vazby. Všechny složky ekosystému jsou vzájemně propojeny výměnou, resp. koloběhem látek, jednosměrným tokem energie a předáváním informací. ... Dalšími důležitými znaky ekosystémů jsou neustálý vývoj a samoregulace, která podmiňuje stabilitu ekosystému*“ [Máchal 2008: 19]. I člověk je součástí (globálního) ekosystému a jeho vztahů, nicméně ve snaze vyniknout jej vychyluje z rovnováhy a narušuje jeho *ekologickou stabilitu*, tedy schopnost ekosystému vyrovnávat změny způsobené vnějšími činiteli a zachovávat své podstatné struktury a funkce. Možnou praktickou cestou k zachování či rekonstrukci je vytváření tzv. *územních systémů ekologické stability* (ÚSES), které by tvořily rámec pro nestabilní části území vznikající v krajině s lidskou činností [Linhart et al. 1996]. Při správném fungování pak příroda poskytuje *ekosystémové služby*, což jsou „*procesy a podmínky přírodních ekosystémů, které jsou nezbytné pro existenci a život lidí na Zemi*.“ Rozlišujeme služby zásobovací (potraviny, voda, dřevo, aj.), regulační (likvidace odpadů, obnovování kvality vody, aj.), kulturní a podpůrné (tvorba půdy, aj.) [Máchal 2008: 19]. Díky ekosystémovým službám mohou lidé k uspokojování svých potřeb čerpat *přírodní zdroje*. Ty jsou dvojího charakteru: vyčerpatelné či nevyčerpatelné, obnovitelné či neobnovitelné. Právě vyčerpatelnost neobnovitelných zdrojů, případně narušení procesů obnovy zdrojů nadměrným čerpáním či znečištěním, je jádrem problémů, které se skrývají pod pojmem ekologická krize. Skladba a fungování světových ekosystémů se ve 20. století změnily rychleji, než kdykoliv v historii lidstva. Hodnocení v rámci tzv. *hodnocení ekosystémů k miléniu*¹ ukázalo, že přibližně 60% služeb ekosystémů je využíváno neudržitelným způsobem a znehodnocováno [Reid et al. 2005]. Změny, které tak lidstvo v ekosystémech provádí, zvyšují pravděpodobnost dalších nelineárních a nepředvídatelných změn celého ekosystému globálního [Reid et al. 2005]. K narušení stability dochází zejména ze dvou bazálních příčin. U kořene ekologické krize je lidská náročnost, ale i početnost. „*I skromný nárok se stává ekologickou hrozbou, když jej násobíme šesti miliardami*“ [Kohák 2000: 99].

Významným činitelem v procesu postupující degradace globálního ekosystému je tzv. *populační exploze* [Lorenz 2000: 15]. Lidská populace roste exponenciálně (zejména v rozvojových zemích, tzv. *chudý Jih*) a pokouší tzv. *únosnou kapacitu* teritoria, tedy mezní

¹ Ekosystémové hodnocení milénia (Millennium Ecosystem Assessment – MA) si vyžádal generální tajemník Spojených národů Kofi Annan v roce 2000. Hodnocení proběhlo pod záštitou OSN a jejich sekretariát koordinoval Program pro životní prostředí (UNEP). „*Hlavním cílem MA bylo zhodnocení důsledků změn ekosystémů pro lidský blahobyt a vytvoření vědecké základny pro činnosti nezbytné k zachování a trvale udržitelnému využívání ekosystémů a jejich darů lidskému blahobytu*“ [Reid 2005: ii].

hranici počtu druhů či jedinců, kterou je dané teritorium schopno existenciálně podporovat [Máchal 2008]. V přírodě funguje mechanismus zpětné vazby, kdy konkurenční druhy soupeří o omezené zdroje, a počet jedinců druhu je vyvažován populační dynamikou. U lidí roste populace exponenciálně a nutně naráží na limity prostředí. Před demografickou hrozbou v podobě přelidnění planety a vyčerpání zdrojů varoval Thomas R. Malthus již na počátku 19. století. Částečně jsme jeho odhad překročili díky technologiím, ale postupem času se teorie opět začíná aktualizovat spolu s postupující degradací rozsáhlých území a omezenou funkcionalitou ekosystémových služeb těchto oblastí. Argument omezenosti zdrojů je stále platný, i když se nedá zcela hovořit o nedostatku v důsledku růstu populace [Bell 2004]. Mnohem významnější roli hraje druhá příčina narušování stability ekosystémů, jíž jsou stále rostoucí nároky světové populace na přivlastňování zdrojů. Zátěž životního prostředí v důsledku *růstu životní úrovně a ekonomického růstu* mají na svědomí hlavně rozvinuté země tzv. bohatého Severu (Evropa a Severní Amerika). Jsem si vědoma nepoměru a nerovnosti v čerpání zdrojů mezi státy rozvojovými a rozvinutými (navíc nemluvě o nerovnosti ve vztahu k ostatním živočišným druhům), ale s postupující globalizací se požadavek na západní životní styl (resp. zvyšující se životní standard) rozšiřuje po celém světě. Spíš tedy čelíme neukojitelnému apetitu po materiálních zdrojích, plýtvání i nerovnému přístupu ke zdrojům a omezené schopnosti naší planety absorbovat zplodiny ekonomického růstu.

Po dlouhou dobu existence lidské civilizace převládala iluze nevyčerpatelnosti přírody. Tradiční společnosti totiž žily se svým prostředím v rovnováze a nepřekračovaly přírodní kapacity obnovy zdrojů. Vhled do reálné situace přišel až od 70. let 20. století [Laszlo 2009: 43; Lorenz 2000: 18, 21]. Zlomovou událostí pro globální ochranu životního prostředí bylo vydání knihy *Meze růstu*² roku 1972, jíž vydali autoři Donella H. Meadowsová, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers a William W. Behrens III. na objednávku Římského klubu jako jeden z podkladů ke Konferenci OSN o lidském životním prostředí konané ve Stockholmu v červnu 1972. Studie analyzovala vývoj světového hospodářství od roku 1900 do roku 1970 a konstatovala, že hospodářský růst má exponenciální charakter (růstová míra okolo 5 % ročně), a že zároveň paralelně s růstem má vzestupnou tendenci několik dalších významných parametrů, včetně znečištění prostředí a čerpání přírodních zdrojů [Moldan 2012]. *„Nejdůležitější ekologické problémy současnosti mají svého společného jmenovatele. Je jím ekonomický růst praktikovaný v prostředí, jehož zdroje jsou omezené; tempo ekonomického růstu předstihlo možnosti prosté regenerace obnovitelných zdrojů“* [Keller 1995: 26]. *„Tento růst předpokládá stálý nárůst toku materiálu ekonomickým systémem a doprovodný růst*

² Název orig.: „*Limits to Growth*“. Dostupné na: <http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>.

zplodin“. Ovšem „trh nedokáže regulovat znečištění s ohledem na omezené absorpční schopnosti prostředí. Naopak, se zákonitou nutností přírodní znečištění produkuje a v dlouhodobější perspektivě umocňuje“ [Keller 1995: 24 - 25].

Ve své úvaze přijímám lineární model a pracuji se zjednodušenou představou, že míra znečištění a degradace životního prostředí konstantně narůstá. Domnívám se, že i přes drobné snahy se zatím člověku nedaří zásadně zvrátit negativní trend, který v celkovém úhrnu nazýváme ekologickou krizí. Podle Máchala ji lze definovat jako „závažný nesoulad ve vztazích mezi přírodou a lidskou společností, kdy je příroda těžce poškozována a bezohledně využívána pro krátkodobý prospěch. Ekologická krize se projevuje zřetelným nesouladem mezi stále se stupňujícími hmotnými požadavky lidí a postupně vyčerpávanými a ničenými přírodními zdroji“ [Máchal 2008: 16]. Velký sociologický slovník pojímá ekologickou krizi jako fázi vývoje ekosystému (součástí evoluce biosféry i dějin lidstva), v níž je ohrožena jeho stabilita, a kdy se přibližuje okamžik, v němž jeho schopnosti a možnosti adaptace budou vyčerpány. Úvahy o existenci krize podnítily vznik ekologické etiky a vedly k rozvoji tzv. *ekologického vědomí*. Současná ekologická krize je společenskou krizí, protože přináší možnost rozpadu lidské společnosti [Linhart et al. 1996]. Možným pokračováním ekologické krize je „*ekologická katastrofa*“. V globální podobě je to hrozba ukončení existence lidské společnosti a současné podoby biosféry planety Země. Může k ní dojít buď jednorázově vlivem extrémního zásahu, nebo dlouhodobým působením stresorů, které postupně vyčerpávají adaptační schopnosti ekosystému a způsobí zánik jeho ekologické stability [Linhart et al. 1996: 478].

1.1.2 Rozpoznání neudržitelnosti, reflexe ve vědě i politice

Příroda byla v historii vnímána převážně jako zdroj obživy či jako nehostinné prostředí, později v optice osvícenské vědecké tradice jako věc či stroj (R. Descartes), který je potřeba rozebrat na jednotlivosti a dokonale prozkoumat. Od vlny romantismu 19. století, patrně s narůstajícím počtem městského obyvatelstva, můžeme zaznamenat zájem o přírodu estetický a ochrannářský. Teoretickým základem ochrany přírody se stala ekologie (vědní disciplína, kterou v 60. letech 19. století založil biolog Ernst Haeckel). Jako taková je pouze „odnoží“ biologie a respektuje principy „tvrdé“ vědy. Spojení ekologických poznatků a společenských věd přichází až o dost později a velmi opatrně.

Do tradiční sociologie ekologie příliš nepronikla, toto spojení je až novodobým tématem. Sociologie se setkává s ekologií v oblastech, kde současná společnost svým fungováním plodí důsledky, jež poškozují a ohrožují přírodní prostředí, do kterého je lidská kultura zasazena, a bez něhož nemůže existovat. Klasická sociologie 19. století se zabývala otázkami sil pojících společnost a sil vedoucích k její transformaci, reflektovala znepokojení

sociálními problémy, které přinesla industrializace a modernizace. V 50. a 60. letech převládala témata sociální změny a rozvoje společnosti [Barbosa 2009]³. Otázka životního prostředí byla zastoupena jen okrajově, pokud vůbec. Sociologové chápali po dvě třetiny 20. století životní prostředí jako prostor pro v principu neomezenou expanzi lidské společnosti. Téma ohrožení životního prostředí aktivizovala Rachel Carsonová knihou *Mlčící jaro* (1962)⁴ nejen ve vědě, ale i ve společenském diskurzu. Vydání této publikace mimo jiné podnítilo vznik ekologického hnutí. Díky rozšíření povědomí o tématu ve společnosti proniklo i do politiky mezinárodních organizací a vlád, ale stále v dimenzi rozvoje, kdy je příroda brána jako zdroj. V 80. letech přichází do popředí diskuzí koncepce udržitelného rozvoje. Životní prostředí se tedy stalo předmětem zájmu sociologie až od 70. let 19. století, kdy převažuje mezi sociology skupina klonící se k názoru, že prostředí představuje nikoliv možnost expanze, ale je zdrojem omezení dalšího vývoje a existence lidské společnosti. Navíc svým kritickým stavem odráží kritický stav společnosti [Keller 1997: 10, 12].

Zájem o environmentální téma se nejprve objevil ve 20. letech 20. století v rámci *urbánní sociologie* („human ecology“ Chicagské školy), ve snaze aplikovat ekologický model na uspořádání města, ovšem spíše na systém, vztahy a procesy v rámci sociální stratifikace, než na vztah přírody a člověka. Na přelomu 70. a 80. let přichází William Catton a Riley Dunlap s názorem, že všechny dosavadní sociologické teorie přisuzují člověku výsadní postavení mimo zákony přírody a ekologické principy. Předložili návrh na změnu tohoto starého paradigmatu v podobě konceptu „*nového ekologického paradigmatu*“⁵, které spočívá v uznání člověka jako rovného vůči ostatním entitám v síti života. Člověk možná může svou vynalézavostí dočasně navýšit limity únosné kapacity prostředí, ale stále životně závisí na konečných zdrojích biosféry. S problematizací zaměření celého paradigmatu vnesli Catton a Dunlap do oboru kritiku nedostatku zájmu o životní prostředí [Barbosa 2009]. Později přichází se snahou o včlenění environmentálního faktoru do sociologie Murray Bookchin. Základem jeho *sociální ekologie* je myšlenka, že ekologické problémy mají příčinu v sociálních problémech, zejména pak v sociální nerovnosti a hierarchizaci společnosti. Navrhuje cestu k ekologické společnosti skrze změnu sociálního systému, konkrétně skrze eliminaci hierarchie a implementaci ekologického principu [Barbosa 2009]. Významný vliv na vývoj environmentální sociologie měl pak směr *hlubinná ekologie* („deep ecology“) založený Arne Naessem. Termínem se

³ Tento i všechny další cizojazyčné texty překládala autorka práce.

⁴ Upozornila na universální kontaminaci prostředí užíváním DDT a dalších chemikálií, které se hromadí v půdě, biomase i v organismech, včetně člověka.

⁵ V orig.: The New Ecological Paradigm (NEP). Pozn. autorky.

kriticky vymezil vůči *mělké ekologii* („shallow ecology“), kterou považoval za příliš antropocentrickou a nedostatečně důslednou, klouzající mělce po povrchu. Hlubinná ekologie akcentuje hodnotu Země o sobě, vyjadřuje úsilí o duchovnější přístup k přírodě, z něhož vyrůstá ekologické vědomí. Jde k filosofické podstatě problému orientace západní civilizace, jež předpokládá, že smyslem života a společenského konání je stálé stupňování hmotné spotřeby. Materiální podstata má být využita k vyšším cílům, k seberealizaci, ne ke spotřebě pro spotřebu [Barbosa 2009; Kohák, Kolářský, Míchal 1996]. Naess vidí jako podmínku udržitelnosti zásadní změnu hodnotové orientace od hromadění majetku ke smírnému soužití všech bytostí a stupňování kvality života [Naess in Kohák, Kolářský, Míchal 1996: 81]. Následovatelé hnutí hlubinné ekologie, jako např. Bill Deval a George Sessions, zdůrazňují, že hlubinná ekologie již neznamena každou ekologii, která se zabývá příčinami ekologické krize, nýbrž tu část, která nachází řešení v zásadní změně lidské mentality. Sdílí hodnoty určující životní styl, jako například „*dobrovolná střídmost*“ [Kohák, Kolářský, Míchal 1996: 97]. O hlubinné změně ve smyslu obratu od existenciálního modu „mít“ k modu „být“ píše Erich Fromm. V člověku jsou přítomny obě tendence, kdy „mít“ inklinuje k vlastnění, vyjadřuje biologický faktor jako touhu po přežití, a „být“ vyjadřuje vrozenou potřebu přemoci izolaci tím, že jsem s ostatními zajedno, sdílím, dávám, obětují se. Hodnoty a normy konkrétní společenské struktury rozhodují o tom, který modus se stane dominantní [Fromm 1992: 85].

Za posledních 60 let došlo ve vývoji lidské společnosti k obrovským změnám, které doprovází rostoucí spotřeba surovin a energie a vytváření odpadů. Nyní jsme nuceni uznat nerovnost a neudržitelnost současných spotřebních vzorců a potřebu změny v zájmu vlastního přežití druhu. Masový konzum (míněno jako komplex sestávající jak z nabídky, tak z poptávky – pozn. autorky) má dramatický dopad na životní prostředí a problémy, kterým čelíme, nabývají globální charakter [Havel 2013]. Cíl, ke kterému je snaha najít cestu, je udržitelnost globálního rozsahu. Snahy o globální restrukturalizaci společnosti v podobě projektu trvalé udržitelnosti, jsou na mezinárodní úrovni formulovány od 80. let [Keller 1997]. Realizace vyžaduje mezinárodní spolupráci při hledání návodu, jak si zachovat vyhovující komfort života, a přitom se chovat dostatečně odpovědně k životnímu prostředí [Havel 2013]. Nabízí se dvě cesty, potažmo dva ideové základy pro udržitelnost celého globálního ekosystému: antropocentrický, systémový ovšem stále prorůstový *udržitelný rozvoj*, nebo hluboká *ideová změna* hodnot s důrazem na rozvoj kvalitativní a nerůstový. K variantě ideové změny se kloním v této práci i já. Její pojetí nahlížené skrze jednotlivce v roli spotřebitele rozvedu v další části práce. Nyní jen krátce ke druhé cestě, kterou prozatím nepovažuji za primárně nosnou, byť neumenšuji její důležitost pro systémovou rovinu nahlíženého problému.

Na úrovni mezinárodní spolupráce a národních států je ekologická krize reflektována v podobě koncepce udržitelného rozvoje, v praxi aplikované v podobě *ekologické modernizace* spojením technologických inovací a tržních mechanismů. Snahou je redukovat užívání přírodních zdrojů, aniž by to postihlo ekonomický růst. Udržitelný rozvoj je klíčový princip pro úsilí nalézt řešení ekologické krize, alternativu ekologické katastrofy. Je to cílový stav a současně také nekončící proces udržování obnovené harmonické rovnováhy společnosti s životním prostředím. Dosažení udržitelného rozvoje předpokládá změny hodnotových orientací a životního stylu lidí, které by měly vést k omezení kvantitativního růstu materiálních parametrů a zároveň k rozvoji kvalitativních parametrů lidského života. Prvním propagátorem této koncepce v České republice byl Josef Vavroušek [Linhart et al. 1996].

Na konferenci ve Stockholmu v roce 1972 uznalo mezinárodní společenství pod záštitou Organizace spojených národů potřebu ochrany životního prostředí „jediné Země, kterou máme“. Účastníci konference se shodli, že „nadále již není možno hospodářskou činnost provádět bez ohledu na životní prostředí“ [Moldan 2009: 90], konstatovali zásadní ohrožení životodárných systémů planety a ustavili deklaraci, která se stala východiskem pro formulování základních principů ochrany a měla rozhodující význam pro utváření politiky ochrany životního prostředí v celosvětovém měřítku. Přesto neřešila rozpor mezi růstem ekonomiky (hospodářským růstem) a účinnou ochranou životního prostředí. To měla za úkol Světová komise pro životní prostředí a rozvoj WCED⁶, ustavená v roce 1983 Valným shromážděním OSN. V roce 1987 vydala Komise pod vedením Gro Harlem Brundtlandové závěrečnou zprávu *Naše společná budoucnost*. Zásadním sdělením byla formulace *udržitelného rozvoje*:

„*Trvale udržitelný rozvoj je takový způsob rozvoje, který uspokojuje potřeby přítomnosti, aniž by oslaboval možnosti budoucích generací naplňovat jejich vlastní potřeby*“ [Brundtlandová 1991: 47]. Rozpracování formulovaných principů proběhlo na Konferenci OSN o životním prostředí a rozvoji, tzv. Summitu Země, který se konal roku 1992 v Riu de Janeiro. Výstupem je akční plán zvaný Agenda 21, který doporučuje sladit ekologické principy a ekonomický rozvoj. „*Hospodářský růst a rozvoj musí dále pokračovat, nesmí však znamenat kvantitativní růst materiální výroby a spotřeby, nýbrž kvalitativní rozvoj, který povede k zvýšení lidského blahobytu, aniž bude ničit základnu přírodních zdrojů, dále zhoršovat kvalitu prostředí a redukovat bohatství přírody*“ [Moldan 2009: 94]. Čtvrtá kapitola zmíněného akčního plánu pojednává o změně vzorců spotřeby. V obecné rovině jmenuje strategické postupy v rámci procesu zaměřeného na dosažení významných změn vůči udržitelné spotřebě zejména ve

⁶ World Commission on Environment and Development

sférách průmyslu, administrativy, domácností i jednotlivců. Z hlediska této práce je významným bodem omezení plýtvání, například v podobě doporučení vládám, aby pomáhaly jednotlivcům i domácnostem v rozhodování při nákupech. Apeluje zejména na osvětu spotřebitelské veřejnosti, aby si při nakupování vybírala uvědoměleji a dala přednost environmentálně šetrnějším výrobkům. Jedním z doporučení vládě je také „*posílení hodnot podporujících udržitelnou spotřebu*“ [MŽP ČR 1998: 24]. Jsem si vědoma, že dokument je pouze principiálním doporučením a konkrétní opatření už jsou v moci vlád, přesto v něm postrádám explicitní výzvu ke snižování celkového objemu spotřeby; zmíněny jsou pouze nadbytečné plýtvavé složky.

Od poloviny 90. let 20. století začal ekologický modernismus zohledňovat i teorie konzumní společnosti, věnuje se otázce domácí spotřeby a transformace každodenních návyků. Hledají se možnosti, jak se mohou spotřebitelé podílet na ekonomické modernizaci a na transformaci společnosti. Roku 2002 proběhl Světový summit o udržitelném rozvoji v Johannesburgu, jehož výstupem byl Implementační plán. Jako jednu z hlavních podmínek pro dosažení udržitelného rozvoje stanovil změnu vzorců výroby a spotřeby. Podle některých autorů jsou výzvy i kroky podniknuté ve prospěch hospodářského rozvoje s environmentálními řešeními nedostatečné a „mělké“. Kritika ekologické modernizace spočívá v přílišné fixaci na technologie a opominání kulturních, sociálních a politických střetů, ale také v její trvajícím víře v ideu růstu [Giddens 2013; Barbosa 2009]. Reálná ekologická modernizace nemůže existovat bez omezení dynamiky kapitalistického hromadění a bez omezení spotřeby z vlastní vůle [Latouche 2012: 16].

1.2 Společnost v krizi

V této kapitole bych ráda uvedla některé základní charakteristiky soudobé moderní společnosti, které považuji za relevantní pro mou teorii. Domnívám se, že je to důležité z hlediska přiblížení pozice jednotlivce – spotřebitele, jehož možnosti jednání jsou převážně určeny nastavením současného společenského systému. Předně bych chtěla přednést, že budu pojednávat o euroamerickém kontextu společnosti, do něhož spadá i Česká republika. Po vzoru Miloslava Petruska (*Společnosti pozdní doby*) bych chtěla načrtnout různé mody nahlížení moderní společnosti [Petrusek 2006], pojednat o tendencích, které určují její charakter (jsou to např.: kapitalistický základ společnosti, proces vývoje moderní společnosti a v jeho rámci zejména procesy globalizace a individualizace).

Pojem *společnost* je nejednoznačně definovaný. Nejširěji zahrnuje lidstvo jako celek, v užším pojetí je to „*soubor osob žijících ve skupinách, jež jsou vzájemně propojeny, na společném, vymezeném a ohraničeném teritoriu kontrolovaném politickou mocí, sdílejících*

základní společné hodnoty, řídicích se týmiž základními normami a chovajících se podle ustálených kulturních vzorců“ [Linhart et al. 1996: 1194].

1.2.1 Moderní společnost

Změny ve společenském uspořádání (přechod od tradiční společnosti k industriální) podnítil mimo jiné rozvoj průmyslové revoluce a rozvoj centralizace moci v rámci moderních národních států.⁷ Velký sociologický slovník definuje *moderní společnost* jako „*produkt radikálních změn, ke kterým došlo v oblasti ekonomiky, mocenských vztahů, sociálního uspořádání, stylu života i výkladu světa v zemích západní Evropy a Severní Ameriky od počátku novověku. Klíčovou úlohu v těchto změnách sehrála generalizace trhu, jenž se stal regulátorem chodu nejen veškeré ekonomiky, ale postupně i celé společnosti*“ [Linhart et al. 1996: 1200 - 1201]. Soudobé společnosti západního typu se vyznačují proměnlivým charakterem, je pro ně typické rychlé tempo změn, kategorie novosti, pomíjivosti, věcí na jedno použití (Zygmunt Bauman [2002] je přirovnává k „*tekutým pískům*“). Dle Kellera se vyznačují zejména čtyřmi základními vlastnostmi, které určují povahu modernity:

1) generalizace vztahů: vztahy se zobecňují a stále méně se váží na konkrétní lidi - zvyšuje se zaměnitelnost. Ambivalentní dopady formalizované struktury umožňují efektivnější fungování společenských procesů, ale nárůst neosobnosti ztěžuje jednotlivci identifikaci se systémem a podporuje pocity odcizení [Keller 2004].

2) proces individualizace: výrazný nárůst významu jednotlivce, jenž se vymaňuje z omezujících pout tradičních sociálních útvarů. Keller uvádí tři možné výklady povahy moderního individualismu:

- a) je jen povrchním zdáním, že se lidé vymanili z omezení (zdánlivě svobodní jednotlivci jsou manipulováni neosobním systémem);
- b) hypertrofovaný individualismus jako nebezpečí pro fungování sociálního systému (ohrožení integrity);

⁷ **Centralizace a město**

Ve 20. století je moderní průmyslová společnost značně urbanizována, urbanizace je globálním procesem [Giddens 1999: 445]. V moderní společnosti probíhá silná migrace z venkova, většina lidí žije ve *městech*. Ta jsou oproti městům tradiční společnosti větší a anonymnější, jsou centry mezinárodního obchodu, místem střetávání toků peněz, zboží, informací a lidí. Održení od přírody a obklopení umělým prostředím působí na psychiku člověka. „*Kořenem krize je to, jak svět konkrétně prožíváme. ... Člověk pak zneužívá a ničí přírodu proto, že se mu zcela zkušenostně stala něčím vzdáleným, cizím*“ [Kohák in Kohák, Kolářský, Míchal 1996: 16]. Vývoj moderních velkoměst měl obrovský vliv nejenom na zvyky a chování lidí, ale také na jejich myšlení a citění. Každodenní vztahy mezi lidmi ve městě mají neosobní charakter [Lorenz 2000: 30 - 31]. Soutěživost převažuje nad spoluprací, což je do jisté míry typické pro moderní společnost jako celek. Všechna rozhodnutí, která se dnes činí o budoucnosti planety, jsou produktem lidí žijících ve městě [Haisová 1998: 32]. Bez velké centralizace není velké moci a bez nadměrného konzumu nemůže nikdo zaručit další politickou apatii masy řadových občanů.

c) proces individualizace je ambivalentní: otevírá možnosti pro rozvoj autonomie jedince a seberealizaci, ale vytváří zároveň tak silné tlaky na jeho samostatnost, že ne každý je schopen se s nimi vyrovnat.

System nejen umožňuje masovou individualizaci, ale vynucuje si jí. Osamostatněné svobodné individuum čelí masové izolovanosti, osamělosti nesoucí s sebou lhostejnost k veřejnému dění. Identifikaci se společenstvím nahrazuje tvorba a neutuchající potvrzování identity s pomocí konzumu [Keller 2007: 60 – 68; Librová 2010a].

3) funkční diferenciaci společnosti: umožní společnosti fungovat mnohem efektivněji, ale má i problematické dopady, např. rozvoj funkčních podsystémů samostatně, bez ohledu na požadavky ostatních systémů (např. ekonomika vs. ekologie). Tato diferenciaci vedla k rozdrobení odpovědnosti [Keller 2004].

4) vysoký stupeň racionalizace moderní společnosti: vývoj k nadvládě instrumentální racionality se projevuje mimo jiné znehodnocením všech hodnot, které nelze vyjádřit penězi. Zejména pro oblast sociální se tento rys modernity stává problematickým.

„Souběh všech čtyř zmíněných procesů a jejich vzájemné posilování a umocňování znamená, že moderní společnost je stále abstraktnější (generalizace), stále nesourodější (individualizace), stále specializovanější (diferenciaci) a zároveň stále účelovější (racionalizace)“ [Keller 2007: 68].

1.2.1.1 Teorie pozdní modernity

Po přechodu tradiční společnosti k moderní je tu s odstupem času další vývoj a proces změny, který je reflektován v sociologické literatuře. *„Sociální změnu lze definovat jako transformaci institucí, kultury a společnosti v čase. Třebaže moderní období zaujímá jen zlomek lidských dějin, stalo se dějištěm překotných a zásadních změn, jejichž tempo se neustále zrychluje“* [Giddens 2013: 146]. Z hlediska Giddensovy definice sociální změny vidím současný stav jako přešlapování na prahu mezi modernitou a postmodernitou. Začínáme reflektovat modernitu, ale ještě nedošlo ke změně sociálního uspořádání. Někteří autoři hovoří o *druhé fázi modernity* a jiní už pojednávají o přechodu do fáze *postmodernity*.

Teorie pozdní modernity se zaměřují na *krizi moderní společnosti*, způsobenou mnoha faktory. Zachycují vztah mezi jedincem a společností v kontextu hluboké sociální a kulturní změny, proměny tradičních institucí a dopadu této změny na jedince [Pyšňáková, Hohnová

2010]. Keller [2004] poukazuje na současné změny analogicky se sociálními změnami na přelomu 18. a 19. století (přechod od tradiční k moderní společnosti). Projevují se v krizi moderních institucí a zejména ve vzestupu individualismu. Vznikají komplexní abstraktní struktury a společnost se stále více profiluje jako neosobní agregát sestávající z jednotlivců. Jedinec se tak ocitá jaksi sám za sebe, atomizovaný v rámci masy, nevázan k druhým ani k celku. Moderní společnosti prožily zhroucení kolektivního či skupinového mínění, jednotlivci již nejsou pod dohledem sociální kontroly dle norem společenství. Mají svobodu volby, která ale vytváří i problémy.

Volba nabízí neozkoušené možnosti, což přináší též rizika. Jednotlivci i instituce musí neustále hodnotit své volby (hodnoty i priority, jak se mění technologie - pořád vše posuzovat v kontextu nového poznání). Tento proces Ulrich Beck nazývá *reflexivní modernizace*. Reflexivita je klíč k problémům, včetně těch environmentálních [Barbosa 2009]. Přináší poznání problémů, kterým musí společnost čelit. „*V pokročilé moderně je společenská produkce bohatství systematicky doprovázena produkcí rizik*⁸“ [Beck 2004: 25], s nimiž nemáme zkušenost ani je nejsme schopni předvídat. Společnost, která vytváří nebezpečí a rizika v masovém měřítku, je *rizikovou společností* [Beck 2004; Šubrt 2008]. „*Ekologické hrozby jsou důsledkem sociálně organizovaného vědění, které je zprostředkováno působením průmyslového rozvoje na fyzické prostředí. Jsou součástí toho, co nazvu novým typem rizika, jež nastupuje s novým typem modernity. Typem rizika rozumím zvláštní svazek hrozeb či nebezpečí charakteristických pro moderní sociální život*“ [Giddens 1998: 100]. Nová rizika jsou ovšem pro člověka latentní, neviditelná - nelze je postihnout smysly. Proto se moderní člověk spoléhá na vědu. Dokud nejsou rizika vědecky uznána, neexistují a neřeší se. Významné role v tomto procesu hrají informovanost, masová média, a také snaha na rizicích profitovat. Existují celá odvětví nabízející „kosmetické“ řešení. Moderní instituce založené na racionalitě (věda a politika) nedokáží nastalé problémy řešit, ba jsou jejich součástí. Toto poznání přináší člověku nejistotu způsobenou ztrátou důvěry. „*Povaha moderních institucí je hluboce svázána s mechanismy důvěry v abstraktní systémy, zejména v expertní systémy*“ [Giddens 1998: 79]. Tyto instituce měly garantovat bezpečnost a racionalitu, ale selhaly. Lidé jim již nevěří, ale jsou na ně nuceně odkázáni. Úděl ohrožení je totiž askriptivní; nelze jim uniknout a ohrožení jsou všichni, včetně původců rizik [Beck 2004].

Ještě bych se krátce vrátila k termínu *postmodernismus*. Více než vymezení určitého „období“ v čase se termín vztahuje ke způsobu života a životnímu stylu, tíhne k umění,

⁸ Tato rizika jsou vyrobená, nikoliv přirozeně se vyskytující [Beck 2004].

kritizuje funkcionalismus, vyznačuje se pluralitou a heterogeností. Není pouhou reakcí na jednostrannost moderní, převážně euroamerické postindustriální civilizace, ale vystupuje jako pokus o sebehodnocení moderních společností, o reflexi a překonání, jako začátek změny [Barbosa 2009]. Reaguje na ekologický a existenciální deficit moderny. Ta měla vizi neomezeného sociálního pokroku a podrobování přírody, ovšem bez univerzálního hodnotového systému. Postmoderní člověk si uvědomuje mnohoznačnost, neurčitost i absurdnost světa. Inklinuje k transcendenci a duchovnu, upřednostňuje ekologický zřetel před dobytelským vztahem k přírodě [Linhart et al. 1996: 811 - 812]. Postmoderní společnost vystupuje proti uniformitě a nástrojům společenské kontroly, zaměřuje se na budoucnost [Linhart et al. 1996]. Giddens chápe postmodernitu jako fázi v sociálním vývoji, kdy dochází k přechodu od institucí modernity směrem k novému a odlišnému typu sociálního řádu zdůrazňujícímu rostoucí význam ekologických otázek a snad i nových sociálních hnutí obecně. Jako hlavní rysy jmenuje rozklad evolucionismu, ústup teleologie dějin, uznání důkladné a konstitutivní reflexivity spolu s vytrácením privilegované pozice Západu. Tvrdí, že jsme se doposud nedostali za modernitu, nýbrž prožíváme její *fázi radikalizace* [Giddens in Jandourek 2010: 140]. Na té se do značné míry podílí proces globalizace, který mění společnosti šířením západní kultury do celého světa (tzv. westernizace).

1.2.1.2 Globalizace

„Sociální, politické a ekonomické vazby, které překračují hranice jednotlivých zemí, zásadním způsobem ovlivňují osud jejich obyvatel. Pro tuto rostoucí vzájemnou závislost lidí ve světové společnosti se obecně používá termín globalizace“ [Giddens 1999: 82]. Patří k nejvýznamnějším sociálním změnám, k nimž v moderní době dochází, zejména kvůli překotnému tempu a intenzitě procesu, který přinesl obyvatelům průmyslových zemí řadu výhod, současně ale přispívá ke vzniku nových problémů, jimž musí čelit všichni lidé [Giddens 1999: 83; 2013]. Rozvoj technologií umožnil globální komunikaci a posun industriální společnosti ke společnosti informační a digitální [Petrušek 2006]. Rozmach internetu uspořádal rozšíření globální kultury. Skrze internet se po světě šíří hodnoty a trendy (převážně severoamerické a evropské, protože je zde nejvíce uživatelů), včetně konzumerismu. Procesy akumulace a spotřeby charakterizují informační, globální ekonomii. Svou roli sehrávají nadnárodní korporace, které určují podobu globalizace, jsou jádrem ekologické globalizace (globální komoditní řetězce výroby) [Bauman 1999]. Vznik globálního společenství zároveň způsobuje oslabování vlivu národních států.

Proces globalizace ovlivňuje nejen velké systémy, ale i soukromé životy lidí. Globální kultura mění charakter každodenních zkušeností. Společnosti prodělávají transformaci a

ztrácejí zavedené instituce, což vede k nutnosti redefinovat i intimní a osobní stránky života. V minulosti se identity formovaly v kontextu komunity, v podmínkách globalizace musí lidé své identity aktivně vytvářet (posun k novému individualismu). Globalizace nutí lidi žít otevřenějším životem, jež vyžaduje reflexi i sebereflexi – neustále reagovat na měnící se prostředí. Tomu odpovídají i každodenní volby [Bauman 1999]. Ervin Laszlo píše ve své *Příručce světoobčana 21. století*, že v globální dimenzi chybí morálka. Moderní životní styl se stal v globálním měřítku neudržitelný a vyznávání neudržitelného životního stylu nelze považovat za morální. Přijetí globální morálky neznamena nutně žít v chudobě, ale přijmout *odpovědnost*. Nelze, aby existovala rovnost v životní úrovni, a není to ani žádoucí v podmínkách rozdílných kultur. Jde o spravedlnost, přijmout přiměřený a odpovědný životní styl bez plýtvání [Laszlo 2009: 37 – 39].

1.2.2 Společnost růstu

Převažující formou uspořádání společnosti je dnes ekonomický a společenský systém, v němž je většina majetku v soukromém vlastnictví a ve formě kapitálu je rozhodujícím výrobním faktorem. Obchod hraje hlavní roli v její struktuře, nástrojem alokace zdrojů je *trh* [Linhart et al. 1996: 475]. „*Kapitalismus je systém, v němž se zboží a služby, včetně nejzákladnějších životních potřeb, produkuje pro směnu se ziskem, kde se jako zboží na trhu prodává dokonce i pracovní síla a kde jsou všichni ekonomičtí aktéři závislí na trhu*“ [Woodová 2011: 6]. Základním cílem je produkce kapitálu a expanze systému, *ekonomický růst*; základními pravidly jsou konkurence a maximalizace zisku, jehož se dosahuje prostřednictvím racionalizace výroby a technologického rozvoje. Kapitalismus umožňuje výrobu zboží a poskytování služeb širokému okruhu spotřebitelů prostřednictvím trhu. Tím uspokojuje jejich potřeby [Giddens 1999]. Kapitalistická ideologie prezentuje trh jako příležitost, ovšem kritici kapitalismu poukazují na dominantní rys trhu – donucení. „*Materiální život a společenská reprodukce jsou v kapitalismu univerzálně zprostředkovány trhem, takže všechny osoby musí tím či oním způsobem vstupovat do tržních vztahů, aby získaly přístup k životním prostředkům*“ [Woodová 2011: 10]. Vytváří se *systém tržní závislosti*, který ovládá nejen ekonomické vztahy, ale společenské vztahy obecně. Vše se podřizuje imperativu zisku a příslibu blahobytu. Ervin Laszlo hovoří o „*tržním fundamentalismu*“, kdy je trh odpovědí na vše [Laszlo 2009]. Tržní systém postindustriální společnosti prochází transformací, která se vyznačuje níže uvedenými elementy:

1. Očekávání ekonomického růstu a růstu životní úrovně se institucionalizují. Důsledkem toho je, že se tato očekávání postupně proměňují v nároky. Podle Bella zažíváme revoluci rostoucích nároků.

2. Narůstá povědomí o neslučitelnosti různorodých požadavků a hodnot, neboť se dospívá k poznání, že na realizaci všech společností akceptovaných cílů není dostatek zdrojů, a je proto nutné mezi nimi provádět volbu.
3. Ekonomický růst přináší obrovské vedlejší důsledky (automobilismus ničí ovzduší, chemická hnojiva kontaminují vodní zdroje, atd.) [Bell 1999: 47 - 48; Šubrt 2008].

„Dospěli jsme do bodu, v němž destruktivní účinky kapitalismu překračují jeho materiální přínosy“ [Woodová 2011: 166]. Kapitalismus je ze své podstaty neudržitelný⁹ a ani udržitelnosti napomáhat nemůže. Požadavky akumulace kapitálu vynucují produkci, která předčí spotřebu. Vynucují též destrukci zboží dříve, než se vyčerpají možnosti jeho používání. Kapitalismus je plýtvavý, jeho ekologicky udržitelná varianta je nereálná [Woodová 2011: 166]. Stále se zhoršující stav životního prostředí ukazuje, že volný trh nedokáže adekvátně řešit problém *negativních externalit*. Internalizace ekologických dopadů výroby je z důvodu vysoké komplexnosti a provázanosti ekologických souvislostí téměř nemožná [Keller 1995]. Bohaté země Severu navíc přenáší externality na chudé rozvojové země geopolitického Jih a podporují tak nerovnost. Asi 20% obyvatel planety svými neomezenými nároky spotřebovává 80% dostupných zdrojů [Keller 1995].

Omezení růstu je proti přirozenosti systému, jeho absence ruine ekonomiku a ohrožuje státní moc. Úloha státu je v otázce nastolení udržitelnosti poněkud ambivalentní. Na jedné straně národní stát deklaruje přijetí mezinárodně platných principů zakotvených v dokumentech a deklaracích a poskytuje do jisté míry právně vymahatelnou ochranu životního prostředí. Na straně druhé ovšem aktivně podporuje ekonomický růst a spotřebu statků a zdrojů. Funkce státu se v globalizujícím se světě postupně omezují a rozměňují. Nejvýznamnější funkcí zůstává udržování systému politické a *sociální kontroly*. „*Tu lze vykonávat dvěma způsoby. Je možné stavět lidi do situace, která jim zabraňuje dělat to, co je nežádoucí; také je možné je stavět do situace, která je podněcuje k tomu, co je žádoucí*“ [Bauman 2003: 19]. Ekonomický růst se jeví jako nutné zlo. Ve skutečnosti je nutný jen v situaci nadměrné centralizace rozhodování a nutností zabezpečovat loajalitu občanů státu neustále vzrůstajícím konzumem [Keller 1995: 17]. „*Z hlediska ekologického představují kapitalismus a socialismus dvě varianty masové společnosti založené na nadměrné centralizaci moci, která se legitimuje vůči ovládaným péčí o neustálý růst průměrného konzumu*“ [Keller 1995: 86]. Ekologické problémy vyplývají přímo z podstaty fungování centralizované společnosti masového konzumu [Keller 2005: 72]. Prostředí masy a organizací, formalizované úkony, předpisy a normy přináší jedinci pocity odcizení a

⁹ Ani socialistický systém ve své klasické podobě není environmentálně šetrný. Pozn. autorky.

odosobněnosti. Soukromý konzum nabízí svět, který respektuje lidský rozměr [Keller 1995: 37]. Maniates [2002] konstatuje, že s rozvojem „čistých“ technologií se odpovědnost za ekologickou krizi přenesla s odvoláním na „suverenitu spotřebitele“ na jednotlivce, nikoliv na vlády států či korporace. Tito aktéři naopak vytváří podmínky pro zvyšování spotřeby [Sanne 2002]. Moderní stát je vůči korporacím slabý a navíc potřebuje nemalé množství zdrojů pro svůj chod. Odsouvání státu a politiky na druhou kolej umocňuje v současné době proces globalizace a tlaky, které vycházejí nadnárodních společností, pro něž je ideální takové prostředí, které je bez vlivu odborů, bez sociální politiky a bez ochranných zákonů a omezujících pravidel¹⁰. Princip autority národního státu je podkopáván navíc i spekulativním přeléváním kapitálu. Společnost má být řízena tržními silami soutěže - tzv. „*neviditelnou rukou trhu*“. Logika systému tvrdí, že soutěž povede korporace k tomu, aby přijmuly environmentálně šetrné technologie. Ale technologie neumí vyřešit všechny problémy a mohou navíc vytvořit nové [Barbosa 2009]. Dle této logiky dělají konzumenti racionální volby, a pokud jsou dostatečně informováni, vyberou si ekologicky šetrné výrobky. Problém je, že spotřebitelé jsou spíše manipulováni, než adekvátně informováni.

1.2.2.1 Klasický rozpor „nabídky vs. poptávky“ v podobě teorie běžících pásů

Dle klasické ekonomie má spotřebitel potenciální moc ovlivňovat nabídku trhu svou poptávkou. Allan Schnaiberg oponuje této představě *teorii běžícího pásu výroby*¹¹. Spotřebitel dle něj nemá větší šanci ovlivnit systém. To už spíše v roli občana a pracujícího [Sanne 2012]. Aktéry v modelu teorie jsou zjednodušeně stát, kapitál a pracující. První dva roztáčí pás, třetí se snaží nespádnout. Běží stále rychleji, aby se vůbec udržel na místě, potažmo v majoritní společnosti. Výrobci přebírají iniciativu v zájmu bezproblémového chodu běžícího pásu, a tudíž růstu zisku. Prostřednictvím nástrojů marketingu, hlavně reklamy, vytvářejí umělé potřeby a podněty ke spotřebě. Část spotřeby je navíc vynucena strukturálně [Schnaiberg 1980; Keller 1995]. Stát podporuje ideu růstu jako předpoklad stability společnosti. Sociální instituce moderní industriální společnosti podporují běžící pás a pomáhají ho roztáčet. Domácnosti jsou prodejci nabádány k nakupování, k roztáčení *pásu spotřeby*. Klasická teorie pojednává nabídku a poptávku odděleně a jejich střet se promítá pouze v ceně. Ovšem spotřeba a výroba nemohou fungovat jedna bez druhé. Schnaibergovu teorii rozpracoval M. M. Bell a spojil nabídku a poptávku v konceptu *vzájemně propojených pásů výroby a spotřeby*. Tyto pásy se vzájemně roztácejí a současně postupně zrychlují. Pás výroby vytváří nerovnost, která vytváří pás

¹⁰ Nadějí je rostoucí úloha nové politické kultury, v rámci ní pak především působení environmentalistů, neziskového sektoru a občanské společnosti.

¹¹ V originálu *The Treadmill of Production*.

spotřeby, který generuje další nerovnost, a tudíž zrychlování pásu výroby. Cyklus se uzavírá a dále eskaluje. “*Nejen, že spotřebováváme víc, než potřebujeme, ale také víc, než chceme*“ [Bell 2004: 50]. Touha mít stále víc je vnitřní zdroj i vnější produkt pásu spotřeby. Touha spotřebovat je založena na materiálních standardech, které se ale neustále zvyšují. I přes nabývání statků a konzumování služeb nedosáhne moderní člověk nikdy úplné spokojenosti [Bell 2004].

Kritici teorie běžícího pásu kritizují materialistický základ a poukazují na důležitost i jiných faktorů, např. kultury, jakožto zdroje i řešení environmentálních problémů. Změny v kultuře, jako např. spotřební zvyky, mohou pomoci zlepšení stavu životního prostředí. Kritizují také negativitu teorie a nedostatek naděje, jenž oslabují úsilí těch, kteří chtějí malými krůčky zvrátit degradaci životního prostředí [Barbosa 2009].

Jsem si vědoma silného proudu příklánějícího se názorově k tomu, že za degradaci životního prostředí stojí primárně sféra výroby (např. zmíněný Schnaiberg), přičemž možnosti spotřebitele ovlivnit výrobu jsou v mnoha směrech omezeny, ať už neschopností posoudit důsledky spotřebitelských rozhodnutí, nebo předchozí strukturou spotřeby. Pro účel této práce se ovšem v načrtnutém dualismu příkláním na stranu spotřebitele, jakožto motivátora změny vsrčíc udržitelnějšímu bytí. Domnívám se, že při exponenciálním růstu populace hrají spotřební volby a volby životního stylu důležitou roli. Ekologická racionalita se začíná globalizovat, ovšem není to automatický proces. Vyžaduje aktivní zapojení občanů mimo jiné prostřednictvím spotřebitelských voleb, které vytvoří tlak na výrobce, vládu i ekonomiku. Já jsem si arbitrárně zvolila tuto variantu a chci prozkoumat možnosti změny skrze spotřebitele, potažmo odpovědnou spotřebu implikující omezení objemu spotřeby.

1.3 Spotřeba a jedinec v roli spotřebitele

1.3.1 (S)Potřeby / potřeba spotřeby

Slovo *spotřeba* v obecné rovině označuje příjem látek či energií nezbytný pro přežití organismu, který je primárně řízený potřebami. *Potřeba* nejobecněji označuje stav, kdy se organismu, jedinci nebo skupině něčeho nedostává a to objektivně nebo subjektivně (domnívá se, že se nedostává něčeho, na co má nárok). Biologický základ je stejný, další potřeby jsou ryze individuální a řídí se do značné míry kulturními vlivy, potažmo hodnotami jednotlivce [Linhart et al. 1996; Fromm 1976]. Nejznámější teorií potřeb je *Maslowova teorie* založená na hierarchii potřeb vzestupné od základních (biologických či nižších, materiálních) po potřeby vyšší (postmateriální):

1. fyziologické/ homeostatické;
2. bezpečí, stabilita, potřeba struktury;

3. potřeba sounáležitosti ke skupině;
4. potřeba uznání, respektu a prestiže;
5. potřeba seberealizace, vyjádření vlastní individuality.

Lidské společnosti se způsobem uspokojování potřeb vzájemně liší. Soubory sociálních činností často neslouží k přímé saturaci potřeb, ale k vytváření předpokladů pro tuto saturaci. Zároveň moderní společnost produkuje množství umělých potřeb, jejichž saturace vede k nezamýšleným efektům sociálním, kulturním i ekologickým. Nekonečnost lidských přání, tužeb a potřeb se stává problémem, a též centrálním tématem ekologických diskuzí, sporů o společnost blahobytu [Linhart et al. 1996: 817].

Z hlediska sociologie je *spotřeba* procesem případně výsledkem uspokojování potřeb, při kterém dochází k využití hmotných i nehmotných statků. Velký sociologický slovník ji definuje jako část národohospodářské produkce, která je určena k přímému uspokojování potřeb spotřebitelů. Vztahuje se k individu, skupině i společnosti. Její charakter a míra jsou dány historickými a ekonomickými podmínkami, typem kultury, konkrétním systémem distribuce statků a hodnot v dané společnosti. Je úzce svázána s životním stylem [Linhart et al. 1996: 1211; Veblen 1999]. Spotřebitel je člověk i v případě, kdy sám zboží na trhu nekupuje, pouze je užívá nebo spotřebovává. *Za spotřební chování* lze označit všechny organizované aktivity člověka, které vznikají a uskutečňují se ve vztahu k trhu spotřebního zboží a služeb. Je určováno hodnotovými preferencemi a potřebami jednotlivců, dále také platnými sociálními vzorci [Linhart et al. 1996]. Spotřební chování má potenciál ovlivňovat chování producentů, na druhou stranu producenti vyvíjí na spotřebitele silný tlak a zajišťují si podmínky pro co největší akumulaci kapitálu.

Motivace spotřebovávat nad rámec základních potřeb vychází nejpravděpodobněji ze symbolické či statusotvorné funkce. Jedinec jako člen moderní (masové) společnosti je v rámci globalizovaného městského prostoru vytržen z tradičních vazeb, individualizován a zakouší pocity odcizení. Spotřebou určitého typu statků konstruuje svojí identitu a demonstruje postavení na společenském žebříčku. „*Všechno, čím člověk překračuje svoji existenci, co lidé vytvoří, shromažďují a konzumují, aniž by to potřebovali k fyzické reprodukci svých životů*“ [Librová 2003: 32] je v širším pojetí *luxus*. Pojetí zdůrazňující vlastnictví vzácných či nedostatkových statků a služeb má demonstrovat, že jeho nositel stojí na vysokém stupni společenské hierarchie. Akumulovaný majetek (držba bohatství) je základem úcty a převahy nad ostatními členy komunity - zakládá uspokojení a sebeúctu. Stav, kdy vlastnictví převládá nad užitím, nákladnost nad funkcí, potřeba ukázat se (mít) převládá nad potřebou vlastního uspokojení (být) označuje Thorstein Veblen termínem *prestižní spotřeba*. Ta musí být zároveň

spotřebou demonstrativní či okázalou, kdy samo bohatství nestačí a musí být dáno patřičně na odív a doprovázeno vybraným způsobem konzumace. Statusové symboly se ve společnosti masové spotřeby přenášejí dolů po stratifikační pyramidě „*prokapávacím efektem*“ [Linhart 1996: 1211; Librová 2010a; Veblen 1999].

1.3.2 Imperativ konzumu

Slovo „konzumovat“ je v původním mínění opak slova „produkovat“ a nemá nutně negativní podtón. V běžné řeči se ovšem používá v hodnotícím smyslu. Slova konzum, konzumentství, konzumní, spotřební způsob života evokují nadměrnou spotřebu. Ekologická kritika masového konzumu (na základě reflexe ekologické krize od přelomu 60. a 70. let) je významná hlavně ve třech oblastech:

- 1) rostoucí konzum podněcuje rostoucí a nevratnou transformaci přírodního bohatství na umělé věci;
- 2) schopnost přírody absorbovat zplodiny masového konzumu je omezená;
- 3) sociální nerovnost masové spotřeby - zlomek populace nadměrnou spotřebou vyčerpává zdroje a znečišťuje životní prostředí všem [Linhart et al. 1996: 1199 - 1200].

Pro Hanu Librovou je pro tento fenomén moderní doby adekvátní pojem *konzumerismus* [Librová 2003: 33]. Steven Miles definuje spotřebu jako akt, zatímco konzumerismus pak jako způsob života, jako kulturní výraz a manifestaci všudypřítomného aktu spotřebovávání [Miles 1998: 4]. Statická povaha pojmu znamená vlastnění a hromadění věcí a majetku; významně problematičtější je ovšem dynamická povaha - velká dynamika nakupování a spotřeby věcí vyjádřitelná tokem energie (například v domácnosti) je environmentálně záhubná [Librová 2003: 34]. Environmentální chápání konzumerismu se shoduje s Baumanovým pojetím: zvýrazňuje dynamické prvky lidského vnímání a chování - neklid, změnu, pohyb, sběratelství požitků [Bauman 1999: 101]. *Konzumní společnost* je taková společnost, v níž se stále rostoucí konzum materiálních statků stal dominantní kulturní hodnotou a měřítkem sociálního úspěchu. Spotřebovávání zboží se mění z prostředku v účel sám o sobě. Zajišťuje politickou loajalitu populace vůči systému oplátkou za příslib dalšího růstu konzumu do budoucnosti [Linhart et al. 1996]. Z ekonomického hlediska je masový konzum vynucován zájmy firem a potřebou odbytu zboží, k čemuž využívají mechanismu *reklamy*. Dříve měla reklama funkci informovat, nyní má funkci uměle vytvářet potřeby a pocit nedostatku, potažmo touhu konzumovat. Mnohé z potřeb, které lidé považují za své, jsou ve skutečnosti potřebami trhu. Všudypřítomné symboly konzumní kultury ovlivňují chování podvědomě. „*Činit lidi uměle neuspokojenými je úlohou reklamy*“ [Keller 1995: 34]. Reklamní

průmysl apeluje na neofilii, zálibu v novém, podsouvá představu o potřebách - věci, které již máme, jsou zastaralé, nemoderní. Z opačného pohledu je ovšem zahazování sotva použitého zboží, jen aby bylo možno koupit nové, prokazatelně špatné v etickém smyslu [Lorenz 2000; Librová 2005; Keller 1995].

Moc reklamy je umocněna působením tzv. komunikačních masmédií, která výrazně ovlivňují myšlení a jednání lidí a podporují názorovou uniformitu [Bauman 2003: 94]. Komerční média podporují konzumní životní styl tím, že z něho vytváří sociální normu [Sanne 2002]. Jde o celkovou prezentaci reality. Jedinec, který se vyhýbá vlivu hromadných sdělovacích prostředků, bývá dnes považován za nenormálního [Lorenz 2000: 93]. „*Už si ani neuvědomujeme, do jaké míry jsme manipulováni komerčními rozhodnutími velkovýrobců*“ [Lorenz 2000: 82]. Lidé podléhají masové sugesci, kdy reklama například apeluje na dojem, že nemají na posouzení svých potřeb a dovedností adekvátní náhled, přičemž rovnou nabízí způsob, jak nevědomost odčinit. Většinou dominuje snaha spojit spotřebu a nakupování se štěstím a úspěchem. „*Hodnota některých zbožních symbolů bývá zdůrazněna autoritou veřejně známých osobností, které už se těší takové veřejné úctě, že se stávají všeobecně napodobovaným modelem. Stejně žádané jsou i autority vědecké, jimž jsou přisuzovány spolehlivé a nezpochybnitelné vědomosti*“ [Bauman 2003: 81]. Tvrzení, že prezentovaná autorita dosáhla úspěchu pravidelným používáním výrobku, odkaz na nespecifikovaný vědecký výzkum, autorita čísel (formulace jako „většina“ společnosti nebo „stále větší počet lidí“ přechází na výrobek) nahrazují symboly společenského přijetí komunitou. Zastupují kdysi tak mocnou, dnes však slábnoucí či úplně chybějící, komunitní podporu získávanou v minulosti bezprostřední interakcí tváří v tvář. Výrazně strukturované komunity byly atomizovány a transformovány na „populace“, tj. volná uskupení vzájemně nepropojených jednotlivců toužících po uznání [Bauman 1996, 2003].

Z lidské snahy projevit svou příslušnost k určité kulturní nebo etnické skupině (kroje) vznikla *móda*. V městských společnostech je pro lidi důležité charakteristické oblékání dávající veřejně najevo pořadí významnosti, stav. Velkovýrobci přesvědčili veřejné mínění v podobě masy spotřebitelů, že vlastnictví nejnovějšího je neklamným symbolem dobrého postavení a pokroku [Lorenz 2000: 83 - 4]. „*Nejúčinnějším způsobem manipulování velkými masami je sjednocení jejich požadavků pomocí módy*“ [Lorenz 2000: 83]. Střídání trendů podporuje konzumní chování dle principu „kup - vyhoď - kup nové“, což je problematické, neboť generuje velkou zátěž životního prostředí neustálým čerpáním zdrojů a zanášením odpady. Principiálně dochází při střídání trendů k *symbolickému zastarávání* výrobků, kdy je předmět stále funkční, ovšem už je „z módy“ [Lorenz 2000: 40; Librová 2003]. Tendence zastarávání výrobků značí změnu v chápání vlastnění, kdy u věci záleželo na kvalitě (ceněna precizní ruční

práce a životnost). Dnes se hodnota posunula od užité funkce k *funkci symbolické*. Schopnost zastarat ve smyslu životnosti výrobku je také do zboží přímo fyzicky vestavěna (tzv. plánované zastarávání).

1.4 Environmentálně odpovědná spotřeba

1.4.1 Environmentální etika

V historii lidstva můžeme pozorovat vzestupnou evoluci etiky, kdy se morální práva postupně rozšiřovala od rodiny přes vzdálenější skupiny po zvířata atd. Etika ochrany přírody vychází z předpokladu, že je v ohrožení a je potřeba ji chránit. Ptáme-li se, zda má ochranné hledání způsobu lidského pobývání v souladu s přírodou smysl, pak nehodnotící vědecký pohled vidí svět jako shluk částic, znečištění jako fakt a ochranu tudíž jako nesmyslnou. Erazim Kohák odpovídá, že smysl má a to právě tehdy, připisujeme-li přírodě vnitřní hodnotu [Kohák 2000: 110].

Aktuální stav životního prostředí na planetě potřebuje zavedení *ekologické morálky* jako sociálně sdílené normy chování a *ekologickou etiku* jako její teoretický rámec. Ekologicky příznivé jednání by tak bylo vymahatelné sociálním nástrojem – tlakem sociální normy (lze jej pak dále šířit různými způsoby, nápodobou, výchovou, módou) [Librová 1994: 159]. Sociální norma je v jisté míře již ve společnosti přítomná, s mírou naplňování je to ale složitější [Librová 1994: 173]. V současnosti převládá *antropocentrická* ekologická etika či mělká ekologie, kdy měřítkem všech věcí je člověk. Hodnota přírody je tak odvozena z její instrumentální hodnoty pro člověka. Oproti tomu etika *neantropocentrická* vychází z holistického pohledu na svět a přisuzuje přírodním entitám vnitřní hodnotu nezávisle na lidských potřebách a hodnoceních.

Různá východiska ekologické etiky zakládají různé přístupy. Dají se rozdělit na dva hlavní proudy:

- 1) objektivizující, kdy je jádro problému spatřováno v systémovém střetu kultury s přírodou, a tudíž řešení by mělo být systémové; Tento proud etiky vidí řešení globální ekologické krize v udržitelném rozvoji, ovšem hlubinní ekologové kritizují její plytkost a přílišné zaměření na technologická řešení bez doprovodu změnami sociálními.
- 2) subjektivizující, kdy je kořen problému i klíč viděn v člověku. Řešení pak spatřuje v překonání odcizení a obnovení souladu lidského konání se soustavou přírodních dějů, v přijetí osobní odpovědnosti a hluboké ekologické etice [Kohák 2000: 107]. Podle hlubinné ekologie *„je podmínkou řešení ekologické krize zásadní a hluboká změna v lidské společnosti a uvnitř člověka jako individua. Vedle samozřejmého uznání*

samostatné hodnoty přírody, jejich tvorů a její druhové rozmanitosti má Naess¹² na mysli zejména zásadní změnu hodnotového systému člověka a z ní plynoucí změnu způsobu života“ [Librová 1994: 166].

Kenneth Boulding definoval současný přístup lidstva jako *kovbojskou etiku*, která je bezstarostně plýtvavá a znečišťující. Příklad vychází z praxe, kdy honáci dobytka po vyčerpání zdrojů a při zanechání odpadů táhli dál na jiné území. Taková praxe je ovšem při dnešní zabydlenosti planety a síle dopadu lidské činnosti již nemožná. Odpovědí je *etika kosmické lodi*, která implikuje konečnost a uzavřenost systému, a tudíž nutnost šetrného a rovného managementu. Vyjadřuje nutnost „omezit nadspotřebu privilegovaných a ulehčit bídu bédných“ [Kohák 2000: 100 – 103; Keller 1997]. Garrett Hardin ovšem poukazuje na absenci kapitána lodi, potažmo Země. Sobecké skupiny si pak nárokují práva bez odpovídající odpovědnosti, což způsobuje „tragédii obecní pastviny“ [Kohák 2000: 101]. Dle Hardinova konceptu pak Kohák [2000] vyvozuje závěr, že kde je nadbytek nároků, tam je nezbytné omezit dostupnost zdrojů. Ve jménu přežití se musíme sami omezit, neboť tolik spoléhaná etika zisku, potažmo „ruka trhu“, se nepostará o společné statky. Potřebujeme etiku skromnosti a ohleduplnosti [Kohák 2000: 103].

1.4.2 Hodnoty

Účinná a dlouhodobá změna životního způsobu je myslitelná jenom jako důsledek změny lidských *hodnot*, ovšem lidské hodnoty se utvářely po staletí a jsou odrazem vývoje (evropské) kultury. Hodnota je pojem mnohoznačný. Pro účel této práce mi přišla nejvýznamnější definice C. K. M. Kluckhohna (1951), jakožto explicitní nebo implicitní pojetí toho, co je žádoucí pro jednotlivce i pro skupinu, ovlivňující výběr příslušných prostředků a cílů jednání. Hodnoty ovlivňují „zaměřenost“, volbu cílů a prostředků, způsoby činnosti, vyjadřují se ve „stanoviscích“ či v postojích, které k věcem zaujímáme. Procesy hodnocení zahrnují poznávací, citové a volní procesy a soustavnou interakci těchto procesů [Linhart et al. 1996].

V rámci modernity probíhají v současných společnostech kvalitativní změny hodnotové orientace. Ronald F. Inglehart označil tento proces termínem „*tichá revoluce*“. Vyjadřuje přechod od „*materialistických*“ hodnot k hodnotám „*postmaterialistickým*“, kdy se při uspokojení základních materiálních potřeb obrací pozornost lidí ke zlepšování kvality života, k hodnotám vyššího řádu (seberealizace, lepší životní prostředí, apod.) [Linhart et al. 1996: 810]

¹² Arne Naess je zakladatel směru hlubinná ekologie – text:

– 811; Petrusek 2006; Librová 1997]. Výzkum byl kritizován, leč potvrdil existenci sociální normy stranící „postmaterialistické orientaci“. Myšlenkou přechodu mezi rovinami hodnot se přibližuje Maslowově teorii potřeb, ale Inglehart pracuje s předpokladem, že uspokojení potřeb jednoho typu vytváří předpoklady pro vývoj potřeb jiného typu [Linhart et al. 1996:1063 – 1065].

Změna hodnot vede k jinému pohledu na svět a tím i k jinému chápání reality. Je třeba redefinovat pojmy týkající se protikladu „nedostatek/ nadbytek“, což jsou základní pojmy zaběhnutého ekonomického způsobu uvažování, který je potřeba rozbít. Co by nastalo, kdyby se konverze lidských hodnot směrem k ekologicky příznivé skromnosti skutečně odehrála? Při pomalém poklesu poptávky by se trh dokázal přizpůsobit, neboť vždy respektuje suverenitu spotřebitele, i toho skromného. Postupné adaptaci systému by pomohly již osvojené struktury ekologicky příznivého hospodaření ve společnosti: samozásobitelství, ekologické zemědělství, ekonomika již modifikovaná ekologickou daňovou reformou. Pokud by byla změna náhlá, trh by se zhroutil. Dříve, než by malá spotřeba přinesla přírodě úlevu, rychlé rozšíření skromného života by přineslo poptávkový šok – ekonomické a společenské důsledky by byly katastrofální (nadvýroba, zavírání provozů, nezaměstnanost, nestabilita finančního kapitálu, pokles životní úrovně, sociální otřesy, atd.). Ukazuje se, že pro systém, jak je dnes utvořen, je na makroekonomické úrovni i na úrovni podniků růst neodmyslitelný. Ekonomové se dle Librové shodují na tom, že současná podoba ekonomického systému vznikla historicky evoluční cestou a nelze do ní nijak výrazně zasahovat. I kdyby se skromný životní způsob rychle rozšířil, byl by kontrován silným tlakem k vyšší spotřebě, nikoliv přijetím nového typu ekonomiky [Librová 2003: 263]. Do jisté míry se tomu dnes tak děje, ale to neumenšuje potřebu změny – ideálně tedy pozvolné, byť rozhodné. V českém prostředí byl zastáncem hodnotové změny Josef Vavroušek. Prosazoval hledání vztahu ke smyslu vlastního života zejména skrze hodnoty jako úcta k přírodě, altruismus, solidarita, rovnost, kvalita života, cit, vzdělání uvědomělá skromnost a odříkání si věcí zbytných [Vavroušek 2005].¹³

Při utváření proenvironmentálních hodnot hraje důležitou roli *ekologické vzdělávání*. „*Životní styl odráží systém hodnot, pro který jsme byli vychováni*“ [Havel 2013: 16]. Mnoho autorů považuje za nejlepší cestu ke změně vzdělávání dětí [Maniates 2002; Assadourian 2010]. Informovanost může mít vliv na kognitivní složku vědomí, ale již ne nutně na změnu chování v prostředí technizovaném, institucionalizovaném a umělém. „*Je-li však výchova schopna podnítit i osobní citový vztah člověka k přírodě a navázat na ekofilní linii kultury, má*

¹³ Historickou zvláštností české kultury je ideová tradice avantgardy, která volá po redukci potřeb jen na ty racionální a nezbytné (např. Teige 1947). Klíč je najít rozumnou míru spotřeby, aby mohla být snížena průmyslová výroba, a naučit se žít několik hodin denně bez konzumování čehokoliv [Librová 1994: 94].

vliv i na afektivní a konativní část environmentálního vědomí, vedoucí k ekologicky příznivému chování. To se daří četným institucím mimoškolní ekologické výchovy s jejich důrazem na smyslový kontakt dětí s přírodou a půdou a na přímou pracovní zkušenost v reálné ochraně živých bytostí“ [Librová 2003: 265]. Ovšem ani ekologické vědomí utvořené ve všech jeho složkách není postačující podmínkou. Na to, zda bude osobní inklinace k ekologickým činnostem potlačena, nebo se bude realizovat, mají vliv vnější sociální skutečnosti.

Hana Librová říká, že environmentální činnosti se budou šířit tak, jak se budou prohlubovat příznaky ekologické krize [Librová 2003: 263]. Je takové poznání motivem ekologicky příznivé změny životního způsobu? Může přispět, ale ne být hlavním zdrojem. Každodenní volby probíhají na základě zkušenosti, tzn. subjektivní percepční skutečnosti, zejména smyslových vjemů. Nehmatatelnost vyrobených rizik tudíž změně příliš nepomáhá, ani v podobě informace o nich. Působí *kognitivní disonance*, kdy vzniká nesoulad mezi chováním člověka a informacemi, kterých se mu dostává. Subjektivně je pocíťována jako nelibý stav. Člověk podvědomě usiluje o navození stavu kognitivní konsonance a to buď změnou chování, nebo vytěsněním. Nejen v případě ekologických problémů probíhá porovnávání „nákladů a výhod“. Stačí-li malá změna chování, je snazší volit tuto variantu (např. třídění odpadu, rady poraden a desatera), vyžaduje-li chování velkou změnu, příjemce raději informaci vytěsní, případně se rozzlobí na jejího nositele. Jiná situace nastane, když je snaha odstranit kognitivní disonanci provázena internalizací nových hodnot [Librová 1994: 20].

1.4.3 Ekologicky příznivý životní způsob

Potřeba a snaha řešit ekologické problémy změnou životního způsobu je fenomén historicky nový. Badatelé se shodují, že řešení ekologické krize lze dosáhnout současným postupem na rovině technologické, demografické a změnou ve způsobu života, zejména změnou v oblasti spotřeby. Musíme ovšem vyloučit myšlenku na totalitní prosazení redukované spotřeby [Librová 1997]. „*Centralizovaná industriální společnost, princip pasivní, v krátkých volebních obdobích uvažující parlamentní demokracie a zejména tržní ekonomika opírající se o předpoklad trvalého růstu materiálních potřeb lidí jsou základní příčinou současného ohrožení planety; nemohou se stát nástrojem řešení“ [Librová 1994: 10]. „Čím dál větší počet vědců dospívá k pokornému závěru, že člověk by měl hledat řešení nikoliv v rafinovaném působení na přírodu, ale ve změně svých hodnot a potřeb, v radikální proměně svého životního způsobu“ [Librová 1994: 12]. Ekologicky příznivý životní způsob nemusí vycházet z jednoho motivačního a sociálního zdroje, ale může se ustavit jako výsledek vnitřního zrání [Librová 2003].*

V běžné mluvě se používá termín „*životní styl*“, kterým se označuje vyhraněnější forma životního způsobu, často s estetickým záměrem. Forem ekologicky příznivých životních stylů je široká škála. Liší se obsahem, mírou radikality i důslednosti, ale vždy jsou vedeny dobrovolnou hodnotovou volbou. Základem sociálního fenoménu je vnitřní integrita nositele „v tom nejedu“ [Librová 2003, 2010b], společným jmenovatelem je snížení hmotné spotřeby a její environmentálně zdůvodněná restrukturalizace, podstatou je malá ekologická stopa domácnosti nebo zmenšování její velikosti [Librová 2003: 20]. Přejít k ekologicky příznivému životnímu stylu nemusí spočívat v nucené redukci potřeb, která by byla pro člověka omezením. Sklon hromadit a obměňovat předměty bývá veden touhou zaplnit prázdnotu a nespokojenost, hledáním smyslu a nedostatkem smysluplné činnosti. Rozvíjí-li člověk zájem o potřeby duchovní povahy, zájem o konzumování se vytratí spontánně. *„Kvalita života je hodnotící kategorie, která zdůrazňuje orientaci k dobrému, hodnotnému žití. Bývá dávana do protikladu ke konzumnímu životnímu způsobu a vztahována k nemateriálním hodnotám. Sociologové jí naznačují kvalitativní stránky lidského života v protikladu k objemovým kritériím“* [Librová 2003: 19].

1.4.4 Ekologicky „odpovědná“ odpověď producentů

Některé dopady výroby na životní prostředí koriguje stát formou povinných opatření (nejčastěji ekonomické nástroje - daně [MŽP ČR 2005]). Mimo povinná opatření jsou tu i dobrovolné nástroje. Firmy musí pod tlakem environmentálních a spotřebitelských organizací i konkurenčního boje zvažovat svoji odpovědnost. Reflexe škodlivosti produkční činnosti přinesla koncept *„společenské odpovědnosti firem“* (Corporate Social Responsibility, CSR). Když firma deklaruje společenskou odpovědnost, znamená to, že dobrovolně integruje sociální a environmentální ohledy do svých podnikatelských aktivit. Deklarace proenvironmentálních hodnot může být konkurenční výhodou [Dobeš, Kozielová, Vavřínek, eds. 2008]. Prostřednictvím komunikace a nástrojů „zeleného marketingu“ mohou firmy pomoci spotřebitelům činit informované volby a osvojit si nové postoje a spotřební zvyky, které méně zatěžují životní prostředí [Web5]. Green marketing *„využívá vlastnosti propagovaného výrobku, služby či firmy z hlediska jejich dopadů na životní prostředí“* [Havel 2013: 101]. Někdy ale mohou firmy pouze využívat hodnotu ekologické šetrnosti bez reálného proenvironmentálního jednání. Tzv. „*greenwashing*“ je snaha výrobců při marketingu svých produktů poukazovat na jejich šetrnost k životnímu prostředí (obrázky přírody, dojem čistoty). Mnohdy jsou tyto informace ale zavádějící nebo falešné a jedná se o tzv. „*lakování na zeleno*“, manipulaci se zákaznickým míněním [Havel 2013]. Firmy by neměly reklamou šířit zavádějící sdělení a sdělení podporující nadbytečnou spotřebu.

Ekodesign: výroba ohleduplná k životnímu prostředí

O něco blíže udržitelnosti je koncept „*ekodesignu*“, kdy jsou výrobek nebo služba vytvářeny tak, aby se minimalizovaly jejich dopady na životní prostředí. Lze jej uplatnit na výrobky, ale i na výsledky a uspokojování našich potřeb (půjčovny, opravy, apod.). Ekodesign se uplatňuje ve všech fázích životního cyklu výrobku: při těžbě surovin, výrobě, balení, distribuci, používání, recyklaci i likvidaci odpadu. Je jedním z klíčových faktorů výrobové politiky EU (Integrated product policy), v níž je hlavní pozornost věnována spotřebě energie [Havel 2013: 104]. K posouzení vlivu výrobku či služby na životní prostředí se používá analytický nástroj *Life Cycle Assessment* (LCA): u zkoumaných výrobků se sledují vstupy a výstupy v každé fázi životního cyklu (od výroby, přes využívání po likvidaci), poté se vlivy kvantifikují. Firmy se mohou pokusit na základě výsledků této analýzy zmírnit negativní působení jednotlivých fází na životní prostředí z hlediska spotřeby vody, energie, používání chemických látek, dopravy a balení [Havel 2013: 26].

Pro ulehčení spotřebitelského rozhodování začaly státy a organizace vyvíjet systém značení. Ekoznačky „*poskytují spotřebitelům věrohodnou a srozumitelnou informaci o provedeném ekologickém hodnocení výrobku a o jeho vlastnostech. Ekoznačka také dokládá, že u příslušného výrobku jsou minimalizovány nepříznivé vlivy na životní prostředí a na zdraví spotřebitele*“ [Máchal 2008]. Za Českou republiku má právo udělovat certifikáty „Ekologicky šetrný výrobek“, „Ekologicky šetrná služba“ Ministerstvo životního prostředí, které pověřilo agenturu CENIA (Česká informační agentura životního prostředí) [Havel 2013]. Mimo garantovaných značek existuje ještě tzv. „*vlastní environmentální tvrzení*“ výrobce, které poukazuje na určitou pozitivní vlastnost výrobku. Tato tvrzení nesmí být klamná, ale nezaručují environmentální šetrnost v porovnání se srovnatelnými výrobky [Dobeš, Kozielová, Vavřínek eds. 2008].

1.4.5 Ekologicky odpovědná spotřeba

Ekologicky odpovědně spotřebovávat znamená vědět o alternativách a volit je. Mezi četnými spotřebitelskými možnostmi na trhu máme možnost volit ekologicky šetrné výrobky a služby, případně pak produkty lokální či vyráběné za férových podmínek¹⁴. Jejich preferencí a odmítnutím konvenčních spotřebních artiklů lze snížit osobní ekologickou stopu, v některých

¹⁴ Nechci se zde pouštět do hlubších analýz podmínek výroby mezinárodního obchodu a etiky jako takové. Pro účel méj práce prioritizuji hledisko ekologické. Pozn. autorky.

případech může cílená *poptávka ovlivňovat nabídku*¹⁵. Pokud spotřebitelé dávají přednost výrobkům vzniklým ohleduplnějším způsobem, výrobci na tyto preference reagují [Web 6].

Můžeme hovořit o „*zeleném nakupování*“, což znamená, že při výběru zboží a služeb bere spotřebitel ohledy na dopad na životní prostředí. Kritérii výběru jsou recyklovatelnost, biologická rozložitelnost, materiální a energetická náročnost výroby, transportní vzdálenost od výrobce ke spotřebiteli, apod. Pro spotřebitele může být ovšem složité rozpoznat ty skutečně významné faktory, a proto se vyvinuly různé systémy ekoznačení [Havel 2013]. Důležitá je míra spotřeby zboží a služeb, skutečně udržitelné je pouze její snižování. Méně udržitelnou variantou je tzv. „*zelený konzumerismus*“, který spočívá v kvantitativním nakupování ekologických výrobků. Na Západě běžný typ spotřebního chování je z hlediska ekologické příznivosti na hranici přijatelnosti [Librová 2003: 40]. Lidé, jejichž snaha o ekologicky příznivější chod domácnosti končí u nákupu ekologicky šetrného zboží a u třídění odpadů, jsou pejorativně označováni jako „*zelení konzumenti*“.

„Udržitelná spotřeba je definována jako používání služeb a výrobků, které uspokojují základní potřeby společnosti a zlepšují kvalitu života, zároveň však minimalizují spotřebu přírodních zdrojů, používání toxických látek, produkci odpadů a škodlivin v průběhu celého životního cyklu služby nebo výrobku tak, aby nebylo ohroženo uspokojování potřeb budoucích generací“ [MŽP ČR 2005: 3].

O spotřebě můžeme přemýšlet ze tří zorných úhlů [Librová 2003: 22]:

- 1) z hlediska domácích technologií;
- 2) z hlediska spotřebních vzorců, tj. z hlediska struktury spotřeby předmětů a služeb. „*Druhá dimenze ekologicky příznivé spotřeby, spočívající ve změně spotřebních vzorců, bývá motivována environmentálním a etickým náhledem a ovšem také péčí o zdraví*“ [Librová 2003: 23]. Klade větší nároky na informovanost i ochotu měnit spotřebitelské návyky.
- 3) z hlediska objemu spotřeby. Mluvíme o konzumerismu na straně jedné a o dobrovolné skromnosti na straně druhé. Rozhodující faktor pro posouzení udržitelnosti či škodlivosti je dynamika spotřeby a způsob vlastnění. Řešit účinně ekologickou situaci znamená hmotnou spotřebu snížit [Librová 2003: 13].

¹⁵ Spotřebitelský tlak, např. v oblasti kosmetiky, nastavil na trhu podmínky tak, že nyní je v zemích Evropské unie legislativně zakázáno testování kosmetiky na zvířatech. Pozn. autorky.

Radikálním postojem k otázce objemu spotřeby je koncepce „nerůstu“, jak ji popisuje například Serge Latouche. „Cílem pojmu nerůst je především zdůraznit, že se odvracíme od neomezeného růstu, jehož hnací silou je čirá honba kapitalistů za ziskem, což má katastrofální dopad na životní prostředí, a tedy i na lidstvo“ [Latouche 2012: 15]. K nerůstu se připojují kritici rozvoje, jednotlivci i skupiny, stoupcí dobrovolné skromnosti, ti kdo chtějí načrtnout alternativní politický směr označovaný jako „postdevelopment“. Jeho cílem je vytvoření společnosti, v níž se bude lépe žít a současně se bude méně pracovat a spotřebovávat. „Teorie post-developmentu, která je ostatně nutně pluralitní, předpokládá pátrání po způsobech kolektivního rozvoje, v nichž není upřednostňován materiální blahobyt, jenž ničí životní prostředí a sociální pouta“ [Latouche 2012: 68].

Valná většina diskuzí k redukcí spotřeby se týká dvou návrhů řešení:

a) technologických řešení (systémová změna); b) etických, hodnotových řešení (individuální změna).

a) Systémový makropohled změny, který zastávají například Jan Keller či Murray Bookchin říká, že snahy jednotlivců jsou beznadějně bez zásadních změn systému - tedy komplexních, na politické úrovni. Erik Assadourian [2010] nahlíží nutnou změnu skrze kulturní realie, prostřednictvím přeměrování klíčových institucí, které utvářejí její ráz (vzdělání, obchod, vláda a média, sociální hnutí či tradice). Systémová změna si žádá změnu (kulturního) paradigmatu. Nahradiť soukromou spotřebu veřejnou, případně ne-spotřebou či nabídkou zboží „od kolébky do kolébky“ [Assadourian 2010]. Ideál je kulturní revoluce, která by vyústila až v proměnu politického prostředí [Latouche 2012: 37].

b) „Grass roots“ proces změny zdola, od jednotlivce, není novinkou moderní doby. Existence různých cest a vkusů, naděje a snahy o omezování spotřeby tu byly už v běhu historie (Řekové, Římané, náboženská hnutí a řády, romantici, aj.), ale pokusy o realizaci v praxi byly marginalizovány. „Hodnota skromnosti je součástí trvale přítomné kontrakultury, která doprovází jako slabá linie všeobecnou tendenci druhu Homo sapiens k růstu, založenou na ofenzivní adaptaci vůči přírodě a na maximalizaci osobního zisku“ [Librová 1997: 130].

1.5 Jedinec na cestě z krize

1.5.1 Individualizace a spotřeba

Environmentálně laděné knihy a články o životním způsobu se ponejvíce věnují kritice konzumní společnosti. Pokud hledají řešení environmentálních otázek spočívající v ekologicky příznivém životním způsobu, jsou formulována v podobě utopie nebo dokonalého morálního společenství. Podstatou je *osobní konverze* členů, spočívající především v omezení osobních

tužeb, a její další šíření zdola, nikoli změnou makrosociologické a politické povahy. „*Přímo nebo nepřímo apelují na jednotlivce, aby opustili konzumní životní způsob a zvolili odlišnou podobu života*“ [Librová 2003: 147].

Kritiky tvrdí, že individuální snahy vést alternativní životní způsob jsou proti makrosociologickým a makroekonomickým procesům málo početné a subtilní, a nedokáží zvrátit celkově nepříznivý vývoj stavu přírody [Librová 2010a; Keller 1997]. I Hana Librová je poměrně skeptická vůči změně k lepšímu pouze na základě změny na úrovni jednotlivce. „*Jsou-li totiž ekologické čnosti v dnešní společnosti založeny individuálně, mohou se šířit jenom pomalu, na základě mezilidských kontaktů tváří v tvář*“ [Librová 2003: 280 - 281]. Jiné diskuze rozlišují mezi omezenou silou atomizující individualizace (kvantitativní) a významně nadějnějším rozvojem kvalitativní individualizace vedoucí až k reintegraci jedinců.

Librová [2010a] používá Simmelovo rozlišení dvou typů individualizace:

Kvantitativní individualita je trvale normovaným a kontrolovaným kolečkem mašinerie, bezmocně manipulovaná anonymními mocenskými strukturami a nabídkou konzumu. S vymezením společnosti egoistů, narcistů, po zániku solidarity a s rozpadem systému hodnot polemizuje Ulrich Beck [Viz. Librová 2003: 280]. Podle něj naopak vzniká ve společnosti „*altruistický individualismus*“ (vnímavost k lidským právům, ke zvířatům, atp.). Lidé vidí, že instituce nejsou schopny řešit otázky důležité pro život, proto hledají individuální životní dráhy – jedinec může vytvářet vlastní ekologicky příznivý životní způsob a nemusí se v individualizované společnosti opírat o skupinovou záštitu svých hodnot, nemusí mít chování potvrzeno módou či napodobovat elitní vzory, což snižuje pravděpodobnost rychlého šíření ekologicky příznivého životního způsobu. Vyjadřuje jistou naději, že jedinec je na změnu lépe připraven, než instituce.

Záměrnou snahou distancovat se od společnosti, seberozvojem, vzniká *kvalitativní individualita*. Librová [2009, 2010a] rozlišuje dva typy životního způsobu:

Řízení životního běhu (Lebensführung): heroické individuum jedná systematicky a racionálně, na základě tradičních hodnot a ideálů, záměrně skromně „slouží věci“. Ovšem racionálně řízené snahy o změnu životního způsobu opírající se o tradiční hodnoty v pozdně moderní společnosti stále více oslabují.

Cesta umění žít (Lebenskunst): individualita pojímá život jako umělecké dílo, dosahuje štěstí rozumným užíváním tělesných i duševních slastí, moudrou umírněností. Paradoxní je, že ekologicky příznivé umění žít má tendenci upadat zpět do projevu individualizace kvantitativní. Ekologicky příznivý způsob se stává módou, předmětem komercializace. Charakteristická je

nepřítomnost sebeomezení a zelené nakupování až zelený konzumerismus [Krautová, Librová 2009].

Naději pro cestu skrze individualizaci hledá Librová např. u I. Prigogina, dle něhož mohou ve složitých systémech i malé fluktuace způsobit změnu celé struktury. Tak tedy „změna v chování jedince může být začátkem velké změny, řekněme změny celospolečenské, neli všelidské“ [Librová 2003: 260]. Podobně tuto teorii ilustruje známý „motýlí efekt“¹⁶ Edwarda N. Lorenze. Při všech omezeních se může jedinec stát hybatelem dílčích, ekologicky příznivých změn. Individualizované snažení o ekologicky příznivou změnu životního způsobu má význam hodnotový a symbolický [Librová 2010a, 2013]. „Nevěřím ve všelidskou konverzi k ekologickým ctnostem, ale ... jsem přesvědčena o tom, že každý člověk v sobě nese touhu být lepší“ [Librová 2003: 293].

1.5.2 Varianty (hmotně) odpovědné spotřeby jednotlivce

Lidská existence je nevyhnutelně spojena se zásahy do přírody. „I ty, kdo se nepovažuješ za konzumenta, ale i ty, kdo se právem máš za ochránce přírody, jsi v moderním světě vpleten do procesů, které přírodu poškozují“ [Librová 2003: 97]. Má ovšem smysl je zmírňovat a přemýšlet o své spotřebě, neboť ta se nepředvídatelně řetězí. „I to, co máme za ekologicky příznivý životní způsob, a co jím relativně je, nese rizika“ [Librová 2003: 158]. Je třeba promýšlet osobní spotřebu až do environmentální koncovky. Při pojmové různorodosti jsem pro účel své práce zvolila za nejuvýstižnější a nejvhodnější termín „odpovědná spotřeba“. Domnívám se, že v sobě snoubí jak environmentální hledisko, tak i hledisko snižování objemu spotřeby. „Odpovědná spotřeba spočívá v tom, že spotřebováváme jen to, co opravdu potřebujeme. Známe důsledky svých spotřebních rozhodnutí, přebíráme svůj díl zodpovědnosti za dění věcí ve světě a nenecháváme se ovlivňovat každoročně novými trendy a reklamou. Dáváme přednost kvalitě před kvantitou, zajímá nás původ věcí, které nakupujeme a jak byly vyrobeny. Dbáme na to, aby při jejich výrobě nedocházelo k porušování lidských práv a ničení vzácných přírodních oblastí“ [Svobodová - Web 7]. Odpovědnost za globální ekologické problémy se s individualizací přenesla na všechny, a tudíž v podstatě na nikoho. Byla delegována ze sféry politiky a korporací na jednotlivé občany. Místo redistribuce moci a politických změn zůstávají zachovány problematické kapitalistické instituce. „Nejčastěji se nabízí jednotlivci tržní spotřebitelské řešení. Přesto, že je tržní odpovědnost postavena na

¹⁶ Efekt, kdy malá změna může rychle přerůst ve velkou, neočekávanou změnu v chování systému. [Kolektiv autorů. 2010. Anglicko-český a česko-anglický slovník životního prostředí a udržitelného rozvoje. Státní fond životního prostředí České republiky. Praha.]

svobodné volbě, její možnosti jsou předpřipraveny a ohraničeny“ [Kala 2011¹⁷]. Spotřebitel si volí druh zboží, ale nemůže si zvolit místo nebo způsob jeho výroby. Problematický okamžik je představa, že prostřednictvím tržní volby spotřebitel určuje, kdo bude na trhu prosperovat. Ekorevoluce dneška má probíhat prostřednictvím každodenních voleb spotřebitelů, kteří jsou informovaní, decentralizovaní, apolitici a individualizovaní [Maniates 2002]. Lukáš Kala se domnívá, že roztržštěné snahy zaměřené různými směry mohou bez většího vyznění časem v odpovědných spotřebitelích vyvolat erozi víry v pozitivní změnu. Na druhou stranu drobné změny v našem životním stylu zacílené globálně mohou ve věci něco změnit. Environmentální odpovědnost nemůže nadále být jen osobní morální problém. Je třeba jí dát i širší institucionální rámec [Kala 2011].

„*Dobrovolná skromnost*“¹⁸ není cílená environmentálním záměrem, vyplývá z orientace člověka k jiným než spotřebním hodnotám. Je pokusem žít s menšími nároky na hmotnou spotřebu a na aktivity, které poškozují přírodu. Dobrovolnost zakládá možnost volby, není askezí. Umožňuje člověku užívat tohoto světa citlivě, inteligentně a šťastně [Librová 2010b]. Erazim Kohák používá k vyjádření stejného významu termín „*výběrová náročnost*“. Nabádá k náročnosti, ale i k pečlivé volbě. *"Záhodnější je to, co je méně nákladné a méně náročné, co méně zatěžuje přírodu a lidskou pospolitost"* [Kohák 2000: 83]. S existencí dobrovolné skromnosti polemizuje Tomáš Feřtek a nazývá toto směřování „*nový konzum*“. Říká, že všichni žijí skromně či neskromně v rozmezí daném místními kulturními zvyklostmi. Míru spotřeby určuje v mnohem větší míře struktura a tlaky společnosti než soukromá rozhodnutí. *„K spotřebnímu minimu má každý z nás občas nějaké výjimečné konzumní přání. ... Souhrn běžné spotřeby a drobných uskutečněných přání vytváří celek velmi neskromné konzumní společnosti. A suma je to tak veliká, že individuální rozhodnutí ... v tom množství prakticky nehraje žádnou roli“* [Feřtek 2001: 19]. Jako oponenturu bych použila slova Erazima Koháka: *"Jistě, bylo by iluzí, kdybych si myslel, že osobní šetrností zachráním Zemi. Bylo by však pokrytecké hovořit o záchraně Země a nepřispět osobní dobrovolnou skromností"* [Kohák 2000: 85].

¹⁷ U citace není uvedena strana, neboť jsem čerpala z článku publikovaného na webu - viz. bibliografie.

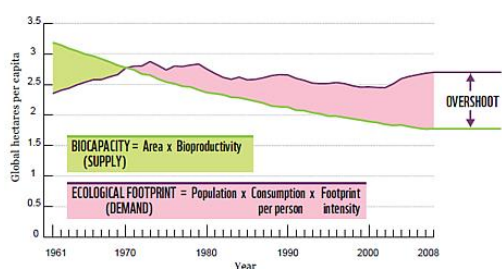
¹⁸ Alternativou k tomuto termínu je označení „*uvědomělá skromnost*“, které poukazuje na fakt, že skromnost je ve své podstatě vždy dobrovolná, kdežto odklon od spotřebních hodnot musí být dobrovolný [Rynda 2011].

„Záměrná skromnost“ je charakteristická tím, že lidé cílevědomě mění vzorce a objem spotřeby z environmentálních motivů, zejména pro snižování ekologické stopy¹⁹. Sebeomezení je podpořeno sledováním spotřebního koše domácnosti. „V souvislosti s environmentálními otázkami je skromnost chápána především jako ochota snížit dynamiku spotřeby hmotných statků, ekologicky škodlivých služeb a volnočasových aktivit“ [Librová 1997: 28 - 29].

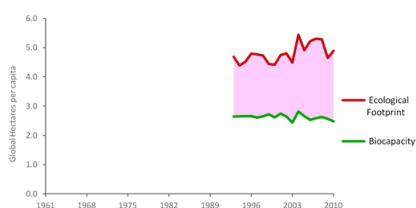
„Dobrovolná jednoduchost“²⁰ bývá chápána především jako ne-vlastnění. Kdo není zatížen spravováním majetku, má volný čas a svobodu [Librová 2003: 69 – 70]. Na jednoduchost jsou možné dva pohledy. Může být chápán jako návrat ke skromnému životnímu způsobu předků (kritiky hodnocen jako retardační a naivní), nebo jako vrchol civilizačního procesu a dosavadní kulturní evoluce. Druhý pohled odhaluje třídně specifický vkus: „vytváření redukováných vzorců spotřeby v elitních skupinách je vyprovokováno masovým konzumem většiny společnosti. Lidé nejvyššího sociálního a ekonomického statusu se od ní chtějí odlišit způsobem života postaveným na postmateriálních hodnotách a sebekontrolé“ [Librová 1997: 128]. Extrémní pozicí tendence k jednoduchosti je „dobrovolná chudoba“.

¹⁹ Termín „ekologická stopa“ označuje globální indikátor, který hodnotí dopad lidské spotřeby na přírodu. „Ekologickou stopu lze chápat jako metaforický obraz míry vlivu, kterým lidský jedinec nebo kolektivita působí na přírodu“ [Librová 2003: 20]. Výpočet se provádí tak, že se různé kategorie lidské spotřeby přepočítají na velikost potřebné produkční plochy nebo plochy nutné k eliminaci odpadních produktů. Ekologická stopa je schopna vyčíslit nároky na obnovitelnou kapacitu biosféry. Koncept ekologické stopy ukazuje, že lidé překračují kapacitu planety o jednu třetinu [Web 1; Web 2; Assadourian 2010].

„Aktuální ekologická stopa průměrného obyvatele České republiky je 5,36 globálních hektarů, dostupná biokapacita našeho území je 2,47 globálních hektarů. V současnosti překračujeme tedy kapacitu našeho území více než dvakrát a pro svůj život potřebujeme dvakrát větší plochu než průměrný globální obyvateľ“ [Havel 2013: 14].

Obrázek 1: Overshoot: trend ekologické stopy a biokapacity [Web 1].

Obrázek 2: Ekologická stopa České republiky [Web 3].

²⁰ Autor termínu je D. Elgin - Voluntary Simplicity, 1981.

1.5.3 Možnosti šíření ekologicky příznivého životního způsobu ve společnosti

Působení pouze skrze emočně-hodnotovou sféru má menší šanci na masivnější šíření z důvodu značné složitosti kognitivních procesů a procesů zvnitřňování hodnot. Vyvinutí příznivého životního způsobu *zráním* má zato větší trvanlivost a odolnost vůči střídání módy [Librová 1997]. Pokud tedy vezmeme šíření z jednotlivce na jednotlivce, pak jsem předestřela již v předchozí kapitole, že tato forma je subtilní a nevypočitatelná. Mimo osobní přijetí lze ještě zmínit následující mechanismy šíření idejí ve společnosti.

Působení ze statusové pozice: prokapávací efekt, nápodoba

Obecně většinou životní styl prostupuje z horních vrstev společnosti k nižším. Sociální šíření životního způsobu probíhá v masové společnosti prostřednictvím módy. *„Akceleraci procesu posiluje fakt, že prestižní ekologicky příznivý způsob života je vděčným tématem časopisů, televizních pořadů a rozhlasových relací“* [Librová 2003: 271]. Skromný způsob života se začíná „vyplácet“ společensky. V západních zemích se začíná vytvářet subkultura, která oceňuje citlivý přístup k přírodě a zdrženlivý postoj ke konzumním předmětům. Jedná se o osoby s vysokým profesním statutem, dobrými příjmy, s vysokým stupněm vzdělání a s vysokým kulturním potenciálem. Začínají považovat ekologicky příznivý životní způsob za prestižní záležitost, naopak odsuzují konzumní způsoby většiny. Hybatelem změn životního způsobu by mohl být právě *luxus*, díky své elitářské a prestižní povaze může vybízet k následování. *„Příslušnost k té „pravé“ sociální skupině a rodičí se společenská norma může být silnějším motorem než přemlouvání k šetrnosti vůči přírodě. Environmentální politika nemusí apelovat na morální kvality“* [Librová 2003: 269].

Vliv z mocenské pozice

Vysoce postavení nositelé společensky přijatého a etablovaného ekologického luxusu by mohli nejen inspirovat k nápodobě nižší vrstvy, ale také zasáhnou do oblasti z hlediska celospolečenských změn významné, ale ekologickým změnám zatím příliš nepřející. *„Díky své příslušnosti k elitě by mohli ovlivnit i politické a legislativní rozhodování, které upravuje ekonomické a právní podmínky chování lidí, a které vykonává sociální tlak“* [Librová 2003: 271]. Působení může vycházet od legislativních či decizních orgánů, sdělovacích prostředků, institucí výchovy, aj.

Librová [1994] prováděla výzkum, kdy se ptala, zda u nás existuje vzorec pro šíření ekologicky příznivého způsobu života. Hlavním kritériem byla snaha žít skromně (ne nutně z ekologického motivu, ale ani ne z nutnosti dané ekonomickými podmínkami). Inspirativních

případů nenašla mnoho, leč pro šíření není podstatná pouze mohutnost zdroje; významné je i postavení ve společnosti (názoroví vůdci, formální i neformální autority).

1.5.4 Překážky šíření ekologicky příznivého životního způsobu

Vyložením charakteru moderní společnosti, ve které žije individualizovaný jedinec, jsem se snažila ukázat, že aktuální podmínky nejsou snižování spotřeby příliš nakloněné. Zygmunt Bauman píše o nemožnosti osobní volby v podmínkách hospodářských a sociálních, které již utvářejí jejich způsob uvažování o volbě, případně paletu možností zužují. Jedinci jsou fragmentovaní a funkce aktivního občanství je oslabena; je ponecháno pouze zdání kolektivní akce, ale bez většího účinku [In Maniates 2002].

Překážkou šíření ekologických ctností je i mediální obraz alternativy v podobě ekologicky příznivého způsobu života, který líčí jako výraz podivínství, askeze, nedostatečné kulturní kompetence atd. [Librová 2003: 266]. „*Navzdory snahám environmentální výchovy nebylo ve společnosti ekologicky příznivé chování doposud přijato jako žitá sociální norma*“ [Librová 2003: 266]. Slovní sebe prezentace vyjadřují kladný vztah k životnímu prostředí, což naznačuje existující sociální normy, ale chování lidí jí mnohdy neodpovídá [Maniates 2002; Librová 2003].

„*Sklon k ekologicky příznivému jednání může být paradoxně zablokován environmentálními informacemi. Naše náklady na ekologicky příznivé chování se nám zdají být značné, a zisky, které z něho plynou, jsou přinejmenším nejisté*“ [Librová 2003: 267]. Celkový úhrn znečištění ve světě vyvolává pocit, že už to jeden člověk neovlivní. Na vině je částečně nedůvěra společenským garancím (přístup „Odpad se stejně smíchá, nemá to smysl.“).

Individuální environmentální snažení je oproti institucionalizovaným či skupinovým snahám zranitelnější neúspěchem – zelená únava, pocit marnosti, apatie. Je mařeno mohutnými vnějšími vlivy - sociálními a politickými silami, ekonomickým růstem, globalizací. „*Globální problémy životního prostředí jsou tak mohutné, že individuální řešení vlastními silami je nemožné*“ [Librová 2013: 62].

1.5.5 Od individualizace k síťování jedinců

Autoři Assadourian, Maniates aj. vidí cestu změny skrze síťování jedinců, kdy se nově přijaté hodnoty a normy šíří dále skrze síť a kolektivní snahy. Paradox pokročilého stádia individualizace tkví v kolektivistické povaze ekologicky příznivých životních stylů [Maniates 2002]. Je reakcí na změnu uspořádání společnosti, která ztrácí povahu struktury a je spíš sítí [Bauman 2008; Librová 2010a]. Reintegrační hnutí může být z lokální úrovně hybatel změny i na úrovni legislativní a politické. Místo suverenity spotřebitele lze skrze aktivní občanství

proniknout na politickou rovinu a změnit paradigma dominantního pohledu na svět zaměřeného na efektivitu, produkci, technologii. Modernita znamená též věk nových sociálních hnutí, jež na rozdíl od tradičních hnutí, založených na třídní nebo národní identitě a orientovaných začasť nejen protikapitalisticky, ale i protivládně, budou usilovat o „humanizaci kapitalismu“, budou rozvíjet ekologickou citlivost [Petrušek 2006: 24]. Ekologické hnutí a poradny se již dnes orientují na změnu spotřebních zvyklostí. Dle Maniatese mají jen omezené působení – psaní dopisů, dárcovství nebo nákup ekologicky šetrného zboží [Maniates 2002], protože pracují odděleně. Spoluprací mohou změnit směřování.

Erik Assadourian [2010] cituje Margaret Meadovou:

Nikdy nepochybuj, že malá skupina přemýšlivých a odhodlaných občanů může změnit svět ...

2. Empirická část

V této části diplomové práce bych ráda popsala výzkum, který jsem k tématu provedla. Na začátku je třeba říci, že práce pojednává o kontextu západní kultury, kam Česká republika geopoliticky náleží. Výzkumný projekt proběhl v České republice v období od března do dubna roku 2014. Prováděla jsem jej pouze na vybraném vzorku tematicky zasvěcených spotřebitelů. Uvědomuji si značně omezené možnosti práce, ovšem domnívám se, že je podstatné začít rozvíjet téma individuální roviny spotřeby a zejména jejího objemu, jehož proporce je do budoucna neudržitelná. Odborná diskuze k tématu se obecně stáčí spíše ke sféře produkce a výroby, zatímco téma odpovědné spotřeby, míněno zejména jejího snižování, je zatím poněkud v pozadí.

2.1 Metodologie

2.1.1 Výzkumné cíle a otázky

Na počátku úvah nad tématem práce jsem se zajímala o praktické pojetí dobrovolné skromnosti. Po teoretickém vyjasnění a vydefinování základního pojmového aparátu, který jsem rozvedla v rešeršní půli práce, jsem se rozhodla operovat s pojmem *odpovědná spotřeba*. Ve výzkumu jsem se soustředila na spotřebu tzv. *spotřebního zboží* a předmětů denní potřeby (konkrétně potravin, oblečení a obuvi, kosmetiky a drogistického zboží, drobné elektroniky, apod.), ale i služeb (zejména spojených s trávením volného času). Zajímala jsem se, jací lidé by mohli reflektovat rostoucí zátěž životního prostředí způsobenou nadspotřebou statků ve vyspělých zemích geopolitického Severu, potažmo v České republice. Původní záměr byl oslovit plošně ekospotřebitele²¹ a provést kvantitativní výzkum většího rozsahu. Po konzultaci s vedoucím práce a po počátečním seznámení s tématem jsem zvolila skromnější variantu, zato vedenou více do hloubky se zaměřením na jednotlivá „individua“. Jako výzkumnou skupinu jsem si zvolila lidi, kteří by měli být s tématem spotřebitelství a jeho úskalími obeznámeni. Respondenty se mi stali *poradci z ekologických poraden*. Zajímalo mě, zda jsou lidé, kteří druhým zprostředkovávají informace o tématu, sami odpovědní v osobní spotřebě. Kladla jsem si otázky, jestli mají zvnitřněnou hodnotu skromnosti a šetrnosti projevující se ve sníženém objemu hmotné spotřeby (či úsilí o jeho snižování), a v nejlepším případě, zda usilují aktivně o společenské změny, jakožto potenciální „opinion leadeři“.

Stanovila jsem si následující výzkumné otázky, na něž se pokusím v závěru odpovědět.

²¹ Rozuměno spotřebitele ekologicky šetrných, případně certifikovaných, výrobků a služeb. Pozn. autorky.

Co pro respondenty znamená odpovědná spotřeba? Deklarují se sami jako odpovědní ve spotřebě, zejména z hlediska snížení objemu hmotné spotřeby?

Hodnotí respondenti ve svých výpovědích svůj životní způsob jako environmentálně odpovědný?

Jsou respondenti aktivní v prosazování ekologicky odpovědného přístupu ke spotřebě na společenské úrovni?

2.1.2 Metody kvalitativního výzkumu

Pro svůj výzkum jsem si zvolila *kvalitativní metody*, neboť nejlépe vyhovují potřebám práce. Umožňují jiný přístup ke zkoumání sociální reality, porozumění lidem v sociálních situacích. Cílem práce je právě explorace poměrně nového tématu, případně vytváření teorie a nových hypotéz. „Cílem kvalitativních metod je spíše pochopit než systematicky popsat a změřit“ [Kaufmann 2010: 37]. „Kvalitativní výzkum je nenumerické šetření a interpretace sociální reality. Cílem tu je odkrýt význam podkládaný sdělovaným informacím“ [Disman 2007: 285], nebo také systematické organizování dat s cílem odhalit témata, pravidelnosti, kvality a vztahy [Hendl 2008]. Tento typ výzkumu poskytuje pouze redukovaný popis reality, je vždy vystaven zkreslením [Disman 2007]. Dochází k transformaci informací, překladu reality do symbolů jazyka. Získaná data jsou různě spolehlivá, neboť respondenta se pouze ptám. Přímé sledování by bylo příliš časově náročné a nákladné. Verbalizace (vyslovit nepříjemnou alternativu) může být někdy nepříjemná. O redukci dat de facto rozhodují zkoumané osoby, výzkumník je pouze vede k úvahám. Respondent sám vybírá to, co je pro něho relevantní.

Předností kvalitativního výzkumu je hlavně to, že výzkumník získává podrobný popis a vhled při zkoumání jedince, skupiny, fenoménu v přirozeném prostředí. Nevýhodou je omezená zobecnitelnost na celou populaci či jiné prostředí. Analýza dat i jejich sběr jsou často časově náročné a výsledky jsou snadněji ovlivněny výzkumníkem a jeho osobními preferencemi [Hendl 2008: 50]. Pro zachycení širšího kontextu je ovšem třeba začít „zeširoka“. Problematika to není jednoduchá a není doposud nijak zevrubně prozkoumaná.

2.1.3 Výběr respondentů

Pro výběr respondentů jsem si zvolila tzv. *záměrný výběr*, kdy je rozhodnutí o zahrnutí respondenta vedeno konkrétním záměrem plynoucím z výzkumné úlohy. Aplikuje se, je-li počet dostupných jednotek malý [Linhart et al. 1996]. Při výběru respondentů nešlo o vzorek reprezentující určitou populaci, ale vzorek, na kterém bylo možno zkoumat vybrané téma. Zpočátku jsem nevěděla přesně, s kolika respondenty budu rozhovory vést. Oslovila jsem

vybrané ekologické poradny, které jsou sdružené pod názvem STEP²². Kritériem výběru byla deklarace poradenství v oblasti spotřebitelství, kterou se jednotlivé poradny prezentovaly na svém profilu či internetových stránkách. Vybírala jsem si primárně podle vzdálenosti od Prahy z toho důvodu, že to byl bod, z něhož jsem vyjížděla rozhovory vést a musela jsem hledět na časovou náročnost i náklady. Oslovila jsem celkem pět poraden v různých městech České republiky. Dvě se nacházejí v Praze, ostatní pak v různě velkých městech. Jedna z oslovených poraden byla na hranici existence a pracovnice navíc čerpaly mateřskou dovolenou. Z toho důvodu odmítly účast na výzkumu. S dalšími čtyřmi jsem problém neměla. Napsala jsem nejprve e-mail, případně zavolala, abych urychlila proces oslovení. Všichni oslovení ekoporadci byli ochotni se sejít a výzkumu se zúčastnit. Ve dvou případech jsem oslovila konkrétní lidi (po dvou z každé poradny), ve dvou případech jsem oslovila organizaci a čekala, až se mi sami ozvou vhodní adepti. Další výběr pak probíhal podle kritéria místa bydliště respondentů. Považovala jsem za důležité, aby žili ve městě. Jak uvádím v teoretické části, město je jeden ze zásadních činitelů neudržitelného a konzumního životního způsobu. Posledním kritériem výběru byl pravidelný nákup ekologicky šetrného zboží. Za „pravidelný“ jsem si arbitrárně zvolila nákup tohoto zboží dlouhodobě alespoň dvakrát do měsíce – abych vyloučila příležitostnou koupi. Tímto kritériem jsem chtěla vyfiltrovat „odpovědné spotřebitele“, abych se mohla dále zaměřit na motiv snižování hmotné spotřeby či případně rozlišit i „zelený konzumerismus“. Většinou se mi podařilo setkat se dvěma respondenty z každé organizace, u poslední organizace mi bylo sděleno, že další vhodný adept do dvojice není. Beztak jsem ovšem po rozhovoru s tímto poradcem usoudila, že jsem dosáhla teoretické saturace. Uvědomuji si, že se závěry vztahují jen na jedince určité profesní skupiny, kteří byli osloveni a ochotni odpovědět na otázky, a neumožní tudíž velkou generalizaci. Přesto se domnívám, že závěry mohou být užitečné pro další výzkum. I přes specifický typ respondentů (informovaných v oboru environmentalistiky) lze abstrahovat některé poznatky na obecnější úrovni, neboť i tito lidé jsou součástí společnosti a jsou také spotřebitelé vystaveni každodenním volbám.

2.1.4 Charakteristika respondentů

Na tomto místě bych ráda pojednala o charakteristikách respondentů. Z důvodu anonymizace nebudu uvádět příliš konkrétní informace a volím spíše formu srovnání a větší generalizace celé skupiny. Pro odlišení respondentů při analýze budu používat označení ve formě R1 - R7 určené dle pořadí uskutečnění rozhovorů.

²² Sít' ekologických poraden. Viz. web: <http://www.ekoporadna.cz/>.

Výzkumu se zúčastnilo celkem sedm respondentů. Jedná se o smíšenou skupinu, v níž se nacházejí muži i ženy (v poměru 4 muži a 3 ženy) ve věku od 27 do 56 let. Všichni jsou pracovníci ekologických poraden, které deklarují na internetových stránkách poradenství v oblasti spotřebitelství, případně „zelené domácnosti“. Při osobním rozhovoru vyplynulo, že to většinou není úplně hlavní téma poradců. Častěji se jedná spíše o témata jako chemizace prostředí a ochrana spotřebitele, pitná voda či praktická ochrana životního prostředí, méně pak rady k vedení udržitelné domácnosti a spotřebitelství. Pro účel výzkumu jsem však nepotřebovala nutně výhradní profesní zaměření na téma spotřeby. Chtěla jsem oslovit takové lidi, kteří se zabývají ekologií a jsou širě obeznámeni se souvislostmi vlivu lidské činnosti a dopadů na životní prostředí.

Všichni respondenti žijí ve městě (jednotlivá města se liší ve velikosti a počtu obyvatel). Zvolila jsem si je z toho důvodu, že ve městě je omezený prostor pro nakládání s odpadem (tzv. propady) a větší nutnost spoléhat na systém fungování města a společnosti. Stejný důvod jsem předpokládala i pro možnosti samozásobitelství (absence půdy k pěstování), ale v menších městech jsem přesto takové snahy a možnosti zaznamenala.

Šest respondentů ze sedmi má vlastní domácnost, jedna respondentka bydlí ve spolubydlení a některé prostory a vybavení sdílí s ostatními nájemníky. Tento fakt byl důležitý z hlediska toho, že všichni jsou stavěni před spotřebitelské volby při zajištění chodu domácnosti. Až na výjimku spolubydlení se ve zbytku případů jednalo o rodinnou domácnost, kde je základní jednotkou nukleární rodina²³.

U všech respondentů bylo splněno kritérium pravidelné spotřeby ekologicky šetrných výrobků s četností minimálně dvakrát do měsíce²⁴. Toto minimum jsem si stanovila jako potvrzení pravidelnosti, ne jen náhodné volby na základě příležitosti, a také s respektem k dimenzi šetrnosti a omezené četnosti nákupů.

Šest respondentů ze sedmi má vysokoškolské vzdělání blízké ekologii (studijní obory jako environmentalistika či přírodověda). Poslední z respondentů má studium zakončené maturitou se specializací na ekonomii a administrativu.

Ve věci voličských preferencí se všichni dotazovaní vyjádřili tak, že k volbám chodí. Šest ze sedmi respondentů jsou voliči a voličky Strany zelených, jedna respondentka je voličkou Křesťanské demokratické unie. Všichni respondenti se na politickém spektru vymezili na pravolevém spektru jako středoví až lehce pravicoví. Celkově se ale respondenti vyjadřovali k otázce politiky spíše skepticky až s nezájmem. Nejsilnější skepse byla vyjádřena ve spojitosti

²³ Užší rodina sestávající z rodičů a dětí. Pozn. autorky.

²⁴ Nákup „zelených“ výrobků: 51% dotázaných Čechů někdy kupuje biopotraviny, pravidelně 3-5 % respondentů. [Saugout, Ichbiah 2009: 309].

s vyhlídkami na změnu poměrů. Zaznamenala jsem ovšem naději na možnou změnu vycházející od jednotlivců: „... jinak s politikou je to špatné. Tam nečekám nějaký obrat silný k lepšímu. Musí být změna zdola, od prostých lidí. Ne teda revoluce, ale nějaká mírumilovná.“ [R5]

Na závěr mi přišlo důležité zohlednit u respondentů otázku víry. Ze sedmi dotázaných byli tři zcela nevěřící. Křesťanskou víru deklarovala jedna respondentka a jeden respondent ovšem aniž by náležel k nějaké duchovní obci či kostelu. Ostatní tři se vyjádřili ve smyslu přijetí hodnoty víry, ovšem bez bližšího definování. Jedna z respondentek na otázku, zda je věřící odpovídá: „Ano, ale neřadím se do žádné z církví. To je ten rozdíl mezi nevěřícím a věřícím a ještě je tam nějaká varianta bez vyznání, nebo něco...“ [R3]

2.1.5 Metoda sběru dat

Data pro výzkum jsem získala z *polostrukturovaných nestandardizovaných rozhovorů*. Metodu rozhovoru jsem si zvolila, protože jsem chtěla získat vhled do situace a postojů respondentů, což se standardizovanými daty tak zcela nelze. Navíc proporce úspěšně dokončených rozhovorů je vyšší, než návratnost dotazníků [Disman 2007: 141]. Rozhovor je pracná a nákladná technika sběru informací. Je poměrně časově náročný a výzkum na prostorově rozptýleném vzorku vyžaduje náklady na cestovné. Rozhovory s respondenty jsem chtěla provádět v jejich „přirozeném prostředí“ (kvůli pozorování vnějších okolností) a setkání v místě jejich pracoviště usnadnilo samotnou domluvu a provedení schůzky. Díky nabídce dojet za respondenty jsem se setkala s větší ochotou udělat si čas a rozhovor poskytnout. Z důvodu časové náročnosti i nákladnosti jsem rozhovorů uskutečnila pouze sedm. Počet respondentů určil také celkově nízký počet ekologických poraden zabývajících se konkrétně tématem odpovědného spotřebitelství. Rozhovory jsem prováděla se sedmi poradci z různých ekologických poraden, s každým zvlášť tvář v tvář v o samotě přímo v místě jejich profesního působení (tzv. *in situ*). Trvaly vždy asi hodinu. Výpovědi jsem si nahrávala na diktafon a záznamy jsem později doslovně přepsala.

Při *nestandardizovaném* rozhovoru má tazatel jen velmi obecný plán pro interakci s respondentem. Plán připravený dle metody „*interview s návodem*“ [Hendl 2008: 174] nezahrnuje přesný výčet otázek, znění ani pořadí. Jedná se pouze o skeleto, kterému dá obsah a formu interakce s respondentem [Disman 2007: 308]. Umožňuje ovšem tazateli volně řadit a formulovat otázky podle situace. Některé otázky jsem mohla u některých respondentů i vynechat na základě úvahy o předchozích výpovědích.

Pro vedení rozhovoru jsem se inspirovala metodou „*chápacího rozhovoru*“, jak ji popisuje Jean-Claude Kaufmann v knize *Chápací rozhovor* (2010). Tento způsob vedení

rozhovoru má specifickou dynamiku. Tazatel se aktivně zapojuje do otázek, aby vzbudil zájem dotazovaného. Při analýze obsahu se nevyhýbá interpretacím, ty se naopak stávají důležitým prvkem [Kaufmann 2010: 23]. „*Principy chápacího rozhovoru nejsou ničím jiným než formalizací osobní zkušenosti vzešlé z terénu*“ [Kaufmann 2010: 13]. U chápacího rozhovoru je důležité vhodně zvolit respondenty spíše než vytvořit vzorek. Ústní projev se blíží konverzační rovině, vždy ale záleží na tom, aby se tazatel nenechal do konverzace strhnout a držel se osnovy rozhovoru. Klíčová je formulace otázek, vyžaduje nepřetržité úsilí. Výzkumník musí „*v každém okamžiku rozhovoru najít tu nejlepší možnou otázku*“ [Kaufmann 2010: 57]. Klasické pojetí metodologie rozhovoru prosazuje neutralitu a odstup tazatele. V tomto případě je ovšem žádoucí projevit v konverzaci jistou typifikaci tazatele. Projevit empatii znamená získat si sympatie respondenta. „*Empatie umožňuje nahlédnout do respondentova světa*“ [Kaufmann 2010: 63]. Chápací rozhovor představuje svého druhu experimentální situaci. Rozhovor je jakási ozvěna situací, v nichž běžně dochází k budování identity. Reprezentace není tedy pouhým odrazem, ale představuje zásadní moment v dialektickém procesu konstruování reality. V ten moment, kdy člověk musí myslet na sebe a mluvit o sobě, neposkytuje pouze informace, ale pracuje na sobě, na své konzistenci názorů a postojů. „*Chápací rozhovor vede k pravdivosti*“ [Kaufmann 2010: 79]. Zpočátku rozhovoru může být respondent stylizován do role, pak ji ale překročí a osobně se zapojí. „*Dynamika rozhovoru nakonec strhne i ty nejrezervovanější respondenty. Protože nutnost představit svoji identitu koherentně a dostát roli svědomitého žáka je vede k tomu, aby se vyjádřili. Odpovědi nejsou nahodilé*“ [Kaufmann 2010: 79]. K saturování dat dojde, když další data už nepřinášejí nic nebo skoro nic nového [Kaufmann 2010: 36]. Metoda chápacího rozhovoru je blízká tzv. ukotvené teorii, kdy se teorie vytváří až na základě dat z terénu. V tomto jsem se v metodě odchýlila, neboť mám předem stanovené výzkumné otázky. Využila jsem pouze principy vedení rozhovoru.

Vypracovala jsem si dramaturgii logiky sledu otázek, přesto seznam otázek zůstal flexibilní. Dbala jsem ovšem na to, aby na sebe otázky logicky navazovaly, a celek zůstal koherentní. Základní výčet otázek rozhovoru je k nahlédnutí v příloze č. 1. Otázky polostrukturovaného rozhovoru byly doplněny o otázky které nebyly součástí scénáře. Snažila jsem se jimi přimět respondenty, aby vysvětlili, popsali a blíže specifikovali, co daným výrokem myslí, případně navodit atmosféru chápacího rozhovoru, aby se více rozhovořili.

Výzkum byl zahájen vstupní otázkou: „*Jak jste se dostali k práci v ekologické organizaci/ k tématu ekologie?*“ Zvolila jsem ji jako neformální otevření dialogu a zároveň jsem hledala náznaky prvotní motivace pro práci v oboru, případně pro širší společensky mířené a prospěšné aktivity. Dopomáhala jsem si otázkou „*Působíte ještě v jiných*

organizací, sdruženích, politických stranách či zájmových skupinách?“ Pak následoval blok několika otázek specifikujících identitu respondenta ve vzdáleném vztahu ke spotřebě (skrze kategorie volného času atp.). Další a nejrozsáhlejší blok sestával z otázek týkajících se spotřeby a nakupování. Snažila jsem se rozpoznat zejména rámcové spotřební vzorce a preference respondentů. Nevyřčeným tématem, které jsem ve výpovědích hledala, bylo právě téma snižování objemu spotřeby hmotných statků a skromnost vůbec. Poslední blok otázek sestával z otázek demografického charakteru. Zařadila jsem je z důvodu pochybení některých souvislostí, původu deklarovaných hodnot (např. otázka víry).

Informace z rozhovorů jsem podpořila dotazníkem na respondentovo praktické jednání (viz. příloha č. 2), jakožto kontrolním mechanismem pravdivosti a věrohodnosti výpovědí. Jsem si vědoma toho, že jeho výzkumný potenciál je dost omezený a data z něho získaná jsou pouze sekundárního (podpůrného) charakteru. Nicméně tento soubor praktických úkonů vyvolal u respondentů (většinou kladnou) odezvu a hlavně zájem. Někteří měli tendenci jej doplňovat, terminologicky zpřesňovat, nebo dokonce využít pro svou další činnost v poradně.

V průběhu rozhovoru jsem si ještě ověřovala některé výpovědi a celkový dojem metodou *pozorování*. Jelikož se otázky týkaly spotřebních zvyklostí a životního stylu, měla jsem možnost pozorovat vizáž, styl oblékání i pracovní prostředí respondentů a větší šanci odhalit případné nesrovnalosti s výpovědí či stylizace. Musím konstatovat, že jsem nezaznamenala žádný větší rozpor mezi deklarovanými postoji (například k oblečení a kosmetice) a reálné vizuální stránce respondentů.

2.1.6 Metoda analýzy dat

Pro analýzu dat získaných z rozhovorů jsem použila postup inspirovaný zakotvenou teorií, hlavně *otevřené kódování*, kdy jsou údaje rozebrány, konceptualizovány a složeny novým způsobem [Švaříček, Šed'ová et al. 2007]. Cílem kódování je tematické rozkrytí textu a vytvoření „analytického příběhu“. Pro kódování a následnou analýzu jsem použila analytický program ATLAS.ti.

V literatuře jsem zaznamenala dva rámcové systémy, jak přistupovat k analýze. Já se kloním k tzv. „*narrativnímu*“, kdy se vzdávám snahy na získání „pravdivého“ popisu reality. Analyzuji rozhovory „*jako společenskou interakci, v níž respondent vyjednává svoji verzi skutečnosti a vlastní identity*“ [Švaříček, Šed'ová et al. 2007: 208]. Realita dostupná našemu zkoumání není jednou provždy dána, je neustále konstruována v procesu sociálních interakcí – je redefinována i v průběhu sběru dat (respondent v průběhu rozhovoru konstruuje „tady a teď“ vlastní sebedefinici určenou právě jen výzkumníkovi) [Švaříček, Šed'ová et al. 2007].

V textech jsem si lokalizovala požadovaná témata a jednotlivým fragmentům výpovědi jsem přiřadila *kódy*, tedy obecnější kategorie, které mi později umožnily nasbíraná data přeorganizovat. Kódy jsem si pak seskupila do tzv. *rodin*, tedy tematických celků, se kterými jsem dále pracovala. Na jejich základě vznikly jednotlivé kategorie pro analýzu. Empirická data jsem se snažila hierarchizovat a organizovat tak, abych získala odpověď na výzkumné otázky. V podkapitolách kopírujících rodiny se snažím upozornit na nosné momenty rozhovorů a zobecnit je. Dílčí závěry, ke kterým jsem došla, dokládám citacemi. Kódy, které jsem užila, a jejich uspořádání do rodin jsou k náhledu v tabulce v příloze č. 3.

Pro analýzu a vyložení „analytického příběhu“ jsem se inspirovala technikou „*vyložení karet*“, která je nadstavbou otevřeného kódování. Výzkumník vezme kategorizovaný seznam kódů, uspořádá kódováním vzniklé kategorie do linky, na základě které sestaví text, který je vyprávěním obsahu jednotlivých kategorií. Není nutné využít všechny kategorie, lze si vybrat jen některé podle toho, do jaké míry se vztahují k výzkumné otázce [Švaříček, Šedřová et al. 2007].

2.1.7 Pozice výzkumníka

Před samotnými rozhovory jsem se připravovala tak, abych se pokusila omezit nežádoucí vliv osoby tazatele, tzv. „*interviewer bias*“. Je mu obtížné předejít, neutrální chování tazatele je nelehký úkol. Není jen tím, jak se tazatel chová, ale jak je respondentem vnímán. Snažila jsem se působit solidně a adekvátně roli výzkumníka, v duchu zásad chápajícího rozhovoru jsem se ovšem neomezovala na formalizovaný způsob projevu, abych si tak naklonila sympatie respondentů. „*Během rozhovoru musí tazatel udržovat motivaci dotazovaného k vyprávění tím, že se chová určitým způsobem, ale zároveň nesmí ovlivnit obsah sdělení tím, že kladně nebo záporně reaguje na odpovědi. Ačkoli tazatel zůstává „neutrální“²⁵, musí vhodně podněcovat respondenta, aby mu svěřoval další podrobnosti. Tento přístup znamená dávat dotazovanému najevo, že se jeví tazateli jako velmi zajímavá osoba. To se týká i obsahu jeho sdělení*“ [Hendl 2008: 171].

V literatuře se v souvislosti s vlivem tazatele uvádí nejčastěji tzv. „*efekt morčete*“, kdy zkreslení vzniká tím, že zkoumané osoby jsou si vědomy toho, že jsou zkoumány. Vzhledem k tomu, že je rozhovor reaktivní metoda, zkoumaná osoba vždy ví, že je zkoumána [Disman 2007: 132 - 133]. Tomuto zkreslení se nelze zcela vyhnout, ale domnívám se, že se jej rozhovorem na bázi konverzace podařilo výrazně zredukovat.

²⁵ Vzhledem k povaze metody chápajícího rozhovoru dávám slovo neutrální do uvozovek, neboť je neutralita zachovaná jen do jisté míry. Pozn. autorky.

Dalším nejčastějším typem zkreslení výpovědi je uváděná „*stylizace respondenta do role*“, kdy je si zkoumaná osoba vědoma toho, že je zkoumána, a předpokládá se, že nebude reagovat přirozeně, ale tak, aby se jevila v co nejlepším světle [Disman 2007]. Tento druh zkreslení jsem snad částečně eliminovala tím, že jsem respondenty oslovila jakožto studentka studijního oboru, který je těmto lidem zaměřením blízký (profesně i osobně). Na základě toho jsem mohla pozorovat vztah vzájemné důvěry. V průběhu samotné konverzace jsem pozorně naslouchala, dávala najevo zájem a motivovala k vyprávění, což také mohlo riziko stylizace snížit. O téma se sama aktivně zajímám i v osobním životě, takže pro mne nebylo obtížné pohotově reagovat a přizpůsobovat tok konverzace tématu.

2.1.8 Etika výzkumu

Na začátku rozhovoru jsem si od respondenta vždy vyžádala informovaný souhlas, který je na záznamu evidován. Všichni respondenti byli obeznámeni s tím, za jakým účelem rozhovor probíhá, že je rozhovor nahráván, a že data z něho získaná budou případně zveřejněna pouze v diplomové práci. Všichni byli upozorněni na možnost na kteroukoliv otázku neodpovídat či rozhovor kdykoliv ukončit a zrušit souhlas se zapojením do výzkumu. Současně jsem respondentům přislíbila anonymitu. Z toho důvodu nejsou přiloženy k práci audio záznamy ani texty s přepisy rozhovorů. Ekologických poraden není v České republice mnoho a je poměrně snadné respondenty identifikovat. Všechny záznamy mám ovšem sama archivovány a na vyžádání akademické komise mohu k nahlédnutí (resp. k náslechu) doložit. Rozhovory jsem nahrávala a následně přepsala doslovně do podoby textu. Citace v rozhovoru jsem ponechávala v původním znění. Respondentům jsem na základě zájmu a žádostí přislíbila konečnou verzi práce zaslat.

2.2 Výzkum

V této kapitole chci předložit vystavěné kategorie a vyložit jejich význam pro můj výzkum. Jednotlivé podkapitoly tvoří „*kostru analytického příběhu*“, což znamená jednoduchý popis kategorií a vztahů mezi nimi. „*Účelem kostry je formulovat klíčová tvrzení, na která výzkumník přišel a to tak, aby byla soustředěna kolem ústředního jevu, který byl zkoumán*“ [Švaříček, Šed'ová et al. 2007: 239]. Všechny kategorie vychází z rodin kódů. Při analýze rozhovorů jsem se zaměřovala na výroky spadající významově pod pojmové kategorie v podobě těchto kódů. Pro každou kategorii uvedu výčet v poznámce pod čarou (přehled v podobě tabulky je k nahlédnutí jako příloha č. 3). Ve výrocích se pokouším odhalit pohled respondentů na dané téma. Uvědomuji si, že vyvstalý obraz je tvrzení, které se může od reality různou mírou lišit. Usiluji alespoň o přibližnou interpretaci a diskuzi v kontextu teoretického

náhledu předestřeného v první části práce. Výčet citací z rozhovorů je vždy rámcový a ilustrativní, uváděla jsem vždy ty nejpříznačnější citace.

2.2.1 Spotřeba a přístup respondentů ke spotřebě²⁶

V této kategorii jsem se zaměřovala na postižení charakteru spotřeby respondentů, dá se říci, že zejména ze zorného úhlu spotřebních vzorců (či spotřebních návyků), jak je člení Librova [2003]. Hlediska objemu spotřeby a domácích technologií pak pojednám v další kapitole. Snažila jsem se ve výpovědích hledat data, která by šlo interpretovat a získat náznaky odpovědí na výzkumné otázky, které jsem si na začátku formulovala. Tato pasáž se týká zejména následujících: **Co pro respondenty znamená odpovědná spotřeba? Deklarují se sami jako odpovědní ve spotřebě?**

Respondenti vnímají spotřebu jako nutnou a běžnou součást života, v duchu jednoduché definice spotřebovávání zdrojů v rámci přežití a uspokojování základních potřeb (např. podle Maslowovy hierarchie). Vnímají nutnost v rámci tohoto procesu vstupovat do tržního prostředí a přizpůsobovat se mu. O nutnosti vstupovat na trh za účelem získání prostředků obživy píše například Woodová [2011]. Respondenti vyjadřují ve svých výpovědích nemožnost vyvázat se z daného.

„Nakupuji, musí se.“ [R6]

„Pesticidy a chemikálie, no to teda občas používám, co se dá dělat. To občas musím použít.“ [R5]

„Vyhýbám se obalům, i když tomu se nevyhnete dneska.“ [R5]

„Ale tak když jde člověk do společnosti, taky se nějak musí pohybovat, co si ta společnost jako vynucuje, aby člověk nějak tak vypadal, tak musím si občas něco taky normálního, musím se snažit vypadat jako, abych zapadla do davu, abych moc nevyčuhovala.“ [R5]

Tržní systém nastavuje předem určité podmínky ekonomické, historické i kulturní [Linhart et.al. 1996], ale i strukturální, které přináší omezení i příležitosti. Například bych uvedla faktor místní příležitosti nakupovat v menších obchodech regionální či ekologicky šetrné zboží. Pokud takovou příležitost respondenti mají, pak tam nakupují téměř výhradně, ovšem situačně v závislosti na své aktuální finanční situaci.

„Je to třeba tak 70 ku 30, takže tak 70% jakoby produktů je z těchto obchodů, co jsem vyjmenoval na začátku²⁷, a zbytek dokupujeme někde jakoby ad hoc, prostě co je potřeba,

²⁶ Bio eko značení, cestování a doprava, luxus, móda, peníze, prohrašky, spotřební zboží, vnější okolnosti a podmínky, volba spotřebitele, zelený konzumerismus.

takový ty věci k rychlý konzumaci, tak ty většinou kupujeme někde v nějakým obchodě který je k dispozici.“ [R7]

„Se většinou snažíme o bio, ale ne vždycky to jde²⁸.“ [R1]

„Pakliže člověk chce nakupovat v té kvantitě, kterou vidí kolem sebe, tak pak narazí na finanční blok, pakliže je skromný a stačí mu toho míň, tak si myslím, že to udržitelný je.“ [R7]

Respondenti při svých spotřebních rozhodnutích zohledňují následující kritéria pro výběr zboží. Jako primární kritérium všichni jmenovali *lokální hledisko*. Důležité je, aby zboží bylo z České republiky a ještě lépe přímo z regionu. Toto kritérium hraje prim před cenou i certifikací. Nejčastěji na základě tohoto kritéria nakupují potraviny - přes bedýnky od lokálních farmářů či z komunitního zemědělství.

„Tak koukám na to, odkud to je, to je věc, která mě zajímá, to se týká třeba zeleniny, ovoce - odebíráme takové ty bedýnky, my z toho žijeme většinu času. To je asi docela důležitý pokud jde o jídlo, tak máme bedýnky, takže předpokládám, že je to česká zelenina od nějakého pána, nevím, jak se jmenuje, to má na starost ta paní bedýnková. No a na co koukám, odkud to je a co v tom je a z čeho je to složený.“ [R7]

„Chodím do pekárny, protože ty chleby z těch marketů, to se prostě nedá jíst dlouhodobě. Ještě přes léto mám tedy objednanou zeleninu z komunitou podporovaného zemědělství, což je vlastně bio a to mi často stačí na veškerý můj přísun zeleniny přes léto, nebo já prostě už si nechci koupit zeleninu jinde, protože když si představím, že je to nějaká mrkev, co v životě neviděla slunce a přiletěla letadlem z Holandska, tak je to prostě hrozné.“ [R3]

„I když je konkurence ze zahraničí velká, snažím se držet českých značek. Když mám rozlišit to první, tak koukám, aby to byl výrobek, který byl vyrobený v Čechách.“ [R4]

„Tady v té menší prodejně si vybírám české věci, pokud je to možno a vím, že ta převaha českých věcí, zboží, je, i když trošku dražší, a je mi to sympatičtější.“ [R5]

Mimo původu zboží je pro respondenty důležitá také *ideační hodnota* zboží, etické hledisko (např. podmínky chovu zvířat pro maso). Toto kritérium značí, že respondenti připisují přírodě, potažmo zvířatům, vnitřní hodnotu samu o sobě [Kohák 2000]. Praktickým rozměrem je pak nákup od původců (zemědělců a chovatelů), kteří tutéž hodnotu vtělují do péče o zvířata či krajinu.

²⁷ Míněno právě ty s ekologicky šetrným zbožím. Pozn. autorky.

²⁸ Právě kvůli finanční náročnosti nákupu v biokalitě. Pozn. autorky.

„Preferujeme věci, který jsou bio, který vypadají, že jsou třeba lokální, nebo který vypadají, že se o to někdo staral, že to třeba vypěstoval, nebo sklídl, nebo něco udělal s tím s láskou, tak to je hezký ... Pokud jde o maso, které kupujeme velmi zřídka, tak kupujeme od pana Černíka, to je bratr kolegyně z práce a on má svojí farmu a tam prostě kupujeme maso. I vajíčka od něj máme.“ [R7]

„Byli jsme se podívat i u toho zemědělce na té farmě, nebo na té usedlosti, takže známe podmínky, za jakých vzniká ta zelenina. Jo, přijde mi to jako takový dobrý způsob. Já se vlastně nemusím o nic starat, vím, že nějakou zeleninu vždycky dostanu.“ [R1]²⁹

„Prostě to není symbolem ekologického chování nejíst maso, ale ekologické je třeba to, že si ho koupím od člověka, který vím, že se o to zvíře dobře staral.“ [R6]

Jiný rozměr ideační hodnoty spočívá v upřednostňování zboží, které by se jinak vyhodilo do popelnice či je zkrátka považováno za nechtěné.

„A potraviny teda nakupujeme v poslední době nebo asi nějakou malou část, není to hodně, ale trošku v tzv. teda my tomu říkáme „Zkaženka“, to jsou obchody zlevněné, kde se prodávají vlastně prošlé věci, které by se jinak vyhodily.“ [R2]

„Oblečení, no to je, žena si nejvíc kupuje v různých bazarech, nebo tady máme takový charitativní řetězec.“ [R2]

Důležitá je pro respondenty při nákupu zboží užitná rovina a funkčnost, nikoliv značka jakožto primární motivace kupě za účelem tvorby vlastní identity [Keller 1997; Bauman 1999]. Pokud už zmíní značku, pak proto, že ji pojí s kvalitou a jsou výběrově nároční dle definice Erazima Koháka [2000].

„Kvalita, ekologické parametry a země původu. To je vždy taková troj-množina, trojblok.“ [R2]

„Vždycky je užitná rovina, jasně. Nepřísluším ke kmeni, který nosí něco XY, ne ne, to ne. Já jako akorát když mám funkční prádlo, tak to je značka.“ [R2]

„Ne, to jde úplně mimo mě, krom toho Alverde, jak jsem teda říkala, tak spíš se dívám, aby to tedy bylo české. Ale jako značku, že bych si kupovala jenom Olma nebo jenom Adidas, tak to fakt ne.“ [R3]

Podstatnou složkou neudržitelné spotřeby je cestování, hlavně v podobě turismu [Librová 1994]. Proto jsem se zajímala, jak respondenti tráví svůj volný čas a dovolenou.

²⁹ Respondent hovoří o komunitou podporovaném zemědělství- pozn. autorky.

Respondenti nejčastěji zmiňují jako preferovaný dopravní prostředek vlak. Výjimečně letadlo, občas volí auto. Obecně lze říci, že v rámci svojí kvality života volí nejšetrnější dopravní prostředek [Librová 2003]. Letadlo, pokud jde o cestu za moře, auto v případě, že potřebují odvézt velké množství zavazadel a pomůcek, které by v rukou neodnesli. V celku pak preferují měkkou turistiku.

„No úplně nevím, jak bychom se dostali na Borneo teda vlakovou dopravou, ale když můžu, tak volím raději vlak.“ [R1]

„Už nepotřebuji létat někam letadlem. A kdyby, tak si vystačíme i s tím vlakem. Dneska jsou vlaky prima. Ale když je člověk pohodlný, nebo má hodně zavazadel, tak potom zvolí to auto. To jsme jezdili na plyn taky. Na plynový pohon, asi deset let.“ [R5]

„Nejdřív prostě jedem někam a pak jdeme někam na nějaký přechod do hor, to je asi 90% naší dovolené.“ [R2]

„To si vezmeme kola, sjedeme vlakem někam do Rakouska a jedem na čtyři dny někam na kole. Nebo jedeme přímo odsud na kole. Nebo jedeme někam vlakem, a tam jdeme přes nějaké hory a zase jdeme zpátky.“ [R2]

Kladla jsem též otázku na trávení volného času, kdy lze tento čas vyplnit různě environmentálně náročnými aktivitami. Všichni respondenti preferují trávení volného času poměrně environmentálně udržitelně v duchu postmateriálních hodnot. Za všechny bych jmenovala četbu naučné literatury, tanec, procházky v přírodě, amatérské divadlo, práci na zahrádce, aktivity s dětmi a přáteli nejčastěji v přírodě, atp.

Ve spojitosti s náročností ve spotřebě jsem sledovala tvrzení o jednání, které by mohlo být jakýmsi „prohřeškem“ proti udržitelnosti. Zaznamenala jsem, že když už respondenti hřeší, reflektují to, ovšem při přistoupení na předpoklad, že jsou výběrově nároční a není to každodenní záležitost.

„My jsme v ledasčem hodně neudržitelní, to znamená, že občas někam i letíme, jako to přiznávám zcela na rovinu.“ [R7]

„Vím, že ta analogová fotografie není úplně environmentálně šetrná.“ [R1]

„Hračky jsme si nevyrobili asi. Měli jsme Lego a měli jsme Merkur a měli jsme panenky a i Barbíny jsem měla dvě, takže to bylo jako brutálně konzumní asi, ale třeba moje spolužačka jich měla dvanáct, takže jako...“ [R3]

„Každý má nějaký hříšek a tím mým velkým hříchem je kafe. ... Jistě bychom nemuseli kupovat tolik sýru. A vín. To budou asi ty potravinové vrtochy.“ [R1]

„My máme strašně moc vybavení domácnosti mě vlastně došlo.“ (zděšení) [R4]

Reflektují ovšem své prohřešky jako něco, co jim přináší do života radost, a proto jsou ospravedlnitelné. Kdyby se rozhodli „nehřešit“, už by vyvstala nutně otázka askeze a omezování se. To by mělo za následek snížení kvality života, možná i začátek úvah nad marností environmentálně vstřícného snažení (zelená únava) [Librová 2013]. Někdy, když už hřeší, odvolávají se na nepřízeň okolností, příp. nastavení podmínek systémem.

2.2.2 Alternativy ke konvenční spotřebě³⁰

V této podkapitole se zaměřuji na ty výpovědi, kdy respondenti sami vyjadřovali svůj sklon či postoje upřednostňování alternativních až nemateriálních možností uspokojování potřeb. S touto kategorií částečně koresponduje tato výzkumná otázka:

Deklaruji se sami jako odpovědní ve spotřebě - zejména z hlediska snižování objemu hmotné spotřeby?

Hledala jsem ve výpovědích respondentů snahy uspokojit svoje potřeby alternativními cestami, tzn. mimo klasickou cestu nákupu. Nejčastěji jsem shledala jako variantu samozásobitelství, kdy respondenti uváděli sběr poživatin v přírodě, pěstování na zahrádce či pečení vlastního chleba. Ohledně oblečení pak ženy zmiňovaly výrobu pletením či šitím.

„Co jsem si schopna sama vyrobit, to si nekupuji.“ [R3]

Spíše než nakupování pak mají respondenti raději sdílení, výměnu či věci darují. To připisují tendenci jedinců si vypomáhat v rámci komunitních vztahů (paradox individualizace vyústující v reintegraci jedinců jak o něm píše např. Maniates [2002]).

„Rozdal jsem směnou nábytek. Nebo mi někdo něco dá, nějaké třeba skříň. A ty se poslaly dál za pět let. Takže to je, sice jsme i pořádali různé výměnné bazárky všeho možného, ale tady asi ničím nepřispěl. Nemám nic na přispění, ne oblečení, to bud nosím, nebo ze mě spadne.“ [R2]

„Já si třeba nic nekupuji, nekoupím tu věc, ale že ji dostanu jo, že spoustu věcí jako tvoří dary jo, takže když dostanu kožené boty, tak ty boty můžu zahodit, nebo je poslat dál, nebo je nosím, že jo. Takže významná část jsou i ty dary.“ [R2]

30 K této kapitole se částečně vztahují dále vyčtené kódy, jsou ovšem sdílené též s kapitolou následující. Charita, dary, ekologická stopa, environmentální zájem, etické/ odpovědné spotřebitelství, nenakupování, samozásobitelství/ tvořivost/ reuse, skromnost, šetrnost, vegetariánství, výběrová náročnost.

Ptala jsem se na otázku, čím se respondenti odměňují, když se třeba něco povede. Z toho jsem se mohla pokusit vyvodit, jaké mají pojetí luxusu, jakožto spotřeby nad rámec svých základních potřeb [Librová 2003]. Jejich pojetí je vždy spojeno s postmaterialistickými hodnotami a snižováním objemu spotřeby. Často jsem se dočkala právě dost alternativních odpovědí. Předpoklad byl, že odměna bývá materiálního charakteru, ovšem zřejmě ne nutně.

*„Mě asi dělá největší radost, když si můžu zprostředkovat nějaký **zážitek** a velmi rád ten zážitek ale **sdílím** s někým jiným, čili vlastně pro mě největší odměna je, že zajistím třeba, já nevím, nějakou akci, jako od návštěvy výstavy, přes různý jako výlety někam s nějakým programem třeba nebo tak, ale právě často to chci jako sdílet se svými nejbližšími Jinak jako nějaký materie mě moc neodměňují, moc mě to jako nedává, jako že bych si něco koupil za odměnu, to ne.“ [R7]*

„Nejlepší je se radovat furt, mít radost i z toho co děláte. Takže se snažím i dělat to co mě baví. ... Jinak je to různě. Jsem rád venku, jsem rád sám, jsem rád s lidmi.“ [R6]

„Dokonce jsem si snížil pracovní dobu na 4 dny, abych mohl pracovat klidněji a volněji, třeba někdy pracuji jen 4 dny, někdy pracuji jen 5 hodin v týdnu a podobně. Takže naopak se snažím, mám pružnou pracovní dobu, pracuji, když je potřeba, když je potřeba, tak dělám déle, když není, tak to.“ [R6]

*„Dopřávám si kytičku do zahrady, živou v květináči ... nebo něco sladkého. Ale někdy se také odměním tím, že si udělám prostě **čas pro sebe** a jedu právě s nějakým spolkem ezoterickým na nějakou vycházku po magických místech v Orlických horách. Někdy pěkný zážitek.“ [R5]*

*„Si koupím ve Zkažence, což je tedy Slevněnka hodně černou čokoládu, jako hodně procentní. Nebo **jdu tančit, i když jsem to neměla v plánu**, když se chci odměnit anebo si prostě vstanu později, anebo místo abych uklízela, tak jdu šít, protože to mě jako víc baví, což jsou jako **věci co se nekupují**. Nebo se jdu projet na kole. Nebo spíš když se chci odměnit, tak upřednostňuji v nějakém harmonogramu prací, které mám v plánu tu, která mě víc baví, než tu která ne.“ [R3]*

Všechny odpovědi se vztahovaly k tomu, čím si respondenti dělají radost. Vyjadřovali se ve smyslu nemateriálních požitků, často sdílených se svými blízkými. Nejčastěji považují za něco speciálního zážitek, ideálně sdílený s dalšími osobami, případně velmi výjimečně pak materiální odměnu, ovšem zvolenou „výběrově náročně“. Rozhodně nemůže být řeč o odměňování formou nákupů.

2.2.3 Snižování spotřeby: skromnost a šetrnost³¹

S touto kategorií opět koresponduje výzkumná otázka: **Deklarují se sami jako odpovědní ve spotřebě - zejména z hlediska snižování objemu hmotné spotřeby?**

U všech respondentů jsem zaznamenala tendenci k šetrnosti vůči tomu, co už mají, a také k (dobrovolné) skromnosti [Librová 2010]. Motivace není jasně určitelná, ale nejčastěji se snoubí materiální podmínky, v nichž respondenti vyrostli, a pak také environmentální hledisko.

„Přijde mi to škoda to vyhodit teďka do popelnice a koupit nový.“ [R7]

„Každý papír otočím dvakrát a píši na něj, dokud je místo.“ [R3]

„Já v podstatě nemám jediný zbytek potravin, nevyhodím v podstatě nic.“ [R6]

„Spiš, pouštím dál, nějaké různé drobné věci. ... A své oblečení určitě ne, protože to... buďto ho mám, anebo je rozpadlé.“ [R2]

„Já nepotřebuji věci, protože prostě mám rád hudbu a mě stačí si zpívat.“ [R6]

Někteří se přímo vyjádřili slovy „moc nekupuji“. Zdá se, že nakupují pouze, když něco opravdu potřebují a nemohou to získat jinak:

*„Já si **moc nekupuju**. Buďto jsou to nějaké věci na ven, jako vybavení do hor, anebo běžné třeba spodní prádlo si kupuju v nějakých českých malých obchodech ... Trička, to většinou jsou od nějakých třeba neziskovek nejvíc, jako projektové. Nebo někde spíš dostanu, takže je to zřídka kdy, oblečení. A boty, tak to v nějakém normálním obuvnictví, obchodě. Tam si koupím boty, **když potřebuji**.“ [R2]*

„Ale nikdy si nic nekupuju jen tak. ... Buďto je potřebuju, anebo ne. ..Do obchodu jdu, když něco potřebuju.“ [R2]

„Nejdu si koupit nic na sebe, nepotřebuji. Já si myslím, že to je nedostatek lásky jakoby samy k sobě. Ale jako mít rád sám sebe je velmi důležité, ale ve chvílce kdy máte rádi sami sebe, tak... je to otázka, všechno je to otázka o přiměřenosti, o rovnováze.“ [R6]

*„Já vlastně nespotřebovávám. To je v podstatě právě třeba, vy se zaměříte na spotřebu, co je dobře, co není, tak je třeba **nspotřebovávání**.“ [R6]*

„Nechci říct, že jsme minimalisty, my samozřejmě máme spoustu věcí, ale oproti normálním lidem našeho věku máme těch věcí málo a já fakt nemám třeba věci, které bych nepoužíval nebo nevyužíval.“ [R7]

Někteří respondenti navíc spotřebu u něčeho přiznaně snižují.

„Snižuji spotřebu masa.“ [R1]

„Od těch marketingových společností je to chytrý, že vy máte furt pocit, že jste na tom dobře, ale malinko líp byste na tom ještě mohli být. Ty reklamy na vás působí, vždycky dobře

³¹ Charita, dary, ekologická stopa, environmentální zájem, etické/ odpovědné spotřebitelství, nenakupování, samozásobitelství/ tvořivost/ reuse, skromnost, šetrnost, vegetariánství, výběrová náročnost.

*trefi, protože ty lidi tam jsou malinko šťastnější, než vy, malinko to mají ještě lepší. Vy máte hezkou kuchyň, ale oni mají i hezký obyvák. Kdyby lidi byli skromnější, nekupovali by. Kolik lidí je přejedených a sám na sobě vidím, že bych **mohl jíst daleko méně** než jím, a to si nemyslím, že bych jedl extrémně moc. Lidi si fakt kupují hodně, hodně věcí moc a je to zbytečné. Je to taková droga to nakupování. To si myslím, že je velký nešvar. Vyrábí se a lidi to kupují.“ [R7]³²*

2.2.4 Udržitelný životní způsob³³

Žít svůj život maximálně udržitelně je velký úkol, neustálá volba. Tato kategorie koresponduje s výzkumnou otázkou, zda: **Hodnotí respondenti ve svých výpovědích svůj životní způsob jako environmentálně odpovědný?**

Moji respondenti jsou v podstatě na cestě za udržitelným³⁴ životním způsobem. Každý je v jiné fázi tohoto postupného a nesnadného procesu, ale všichni o něj usilují dle svého nejlepšího svědomí. Vědomě uskutečňují své volby (nejen spotřebitelské) co možná nejodpovědněji, a současně realisticky reflektují fakt, že toto úsilí je nekončící a pozvolný proces [Librová 2003].

*„Já jsem prošla velkým **vývojem**. Já když jsem byla mladá, tak jsem samozřejmě sledovala módní trendy a všechno, no a teďka jak jsem říkala, s věkem, tak nejradši bych si prostě pořizovala věci ze sekáče a zahrabala se někde na té zahradě a nosila takové ty dlouhé sukně, ten slamák a ty košile univerzální nebo trička no a všechno bych nejradši doma z těch hadříků přešila a tak, kdyby měl člověk čas.“ [R5]*

*„... k **samovýrobě** a nezávislosti a **co nejnížší spotřebě všeho**.“ [R5]*

*„Měřím si svou spotřebu elektřiny, jo, **měřím si spotřebu vody, elektřiny, plynu** jo, to je jako první stupeň, když to někdo měří, tak může pak šetřit jo.“ [R2]*

*„Já to těžko vidím zevnitř, protože mě ty věci přijdou **samozřejmě**, ale možná je to spíš ten důvod, že jsme byli ti chudí, když to řeknu takhle, a že máti na nás třeba šila věci, takže se nic jako nevyhazovalo.“ [R3]*

³² Respondent uvádí, že by mohl snížit příjem potravy. Citaci uvádím, neboť z dalšího vyplynulo, že se snaží opravdu příjem potravy redukovat na nutné minimum, což ovšem zde nemusí být na první pohled patrné. Pozn. Autorky.

³³ Bio eko značení, ekologická stopa, environmentální zájem, etické/ odpovědné spotřebitelství, kritéria výběru zboží, motivace, postmaterialismus, vegetariánství, vlastnění kvalitativní (sdílení, trvání).

³⁴ Udržitelný životní způsob chápu jako trvalejší a hierarchicky vyšší termín nadřazený environmentálně odpovědnému životnímu způsobu.

Někteří spatřují udržitelnost ve snižování spotřeby masa – vegetariánství:

„Ale směřuji k tomu, chtěla bych a myslím si, že je to taky jedna možná z cest udržitelného rozvoje, naší záchrany, jako vegetariánství.“ [R5]

„Spíš se mi začala zvířata líbit, tak proč bych je měl jíst, když je nepotřebuji. Ale znovu, vůbec to neznamena, že to je ekologické, protože chápu lidi, kteří to maso můžou potřebovat, protože jsme každý jiný. Prostě to není symbolem ekologického chování jíst maso, ale ekologické je třeba to, že si ho koupím od člověka, který vím, že se o to zvíře dobře staral.“ [R6]

2.2.5 Aktivita na úrovni společenství³⁵

Tato kategorie zcela jednoznačně odkazuje k výzkumné otázce: **Jsou respondenti aktivní v prosazování ekologicky odpovědného přístupu na společenské úrovni?** Zajímala jsem se o to, zda respondenti nějak aktivizují své okolí (ve smyslu reintegrace individualizovaných jedinců).

Ptala jsem se, co je hlavní náplní práce v poradně. V souhrnu je to odpovídání dotazů osobně, telefonicky, mailem či dopisy, psaní článků do časopisů i lokálních médií, vydávání brožurek a letáků v rámci projektů, poradna v terénu, výuka stážistů, ale i například semináře pro poslance. Co se týká aktivity na společenské úrovni, nejpřirozenější je působit bezprostředně na své blízké.

„Myslím si, že se snažím dávat příklady těm nejbližším. Oni vidí moje postoje a můžou je převzít.“ [R5]

*„Extrémně **důležití přátelé**, vůbec jako **sociální vazby**, lidi kolem mě, kteří jsou, takže nějaká skupina přátel mi blízkých ...“ [R1]*

Dozajista je pro respondenty důležitá hodnota komunity, potažmo sociálních interakcí zájmové spolky. Zdá se, že ve své komunitě působí jako aktivní občané: jsou v občanských sdruženích.

*„Nejsem členem žádné politické strany, v žádné nepůsobím. Pak lokálně v městské části tady tu máme takové **malé občanské sdružení**, tak tam malinko něco dělám. ... Zrovna včera jsem byl na zastupitelstvu tady, něco říkat panu primátorovi, předevčírem jsem psal tiskovou zprávu a bylo to v médiích.“ [R2]*

„Funguji ještě v rámci občanského sdružení, které má za cíl vést tam lesní mateřskou školkou, resp. otevřít jí, spíš jsem pomáhala při vyjednávání podpory na městě, protože jsem také členkou komise rady města N. pro životní prostředí a byla jsem oslovena jednou z

³⁵ Komunita, občanská angažovanost, poradenství, působení na společenské úrovni, vlastnění kvalitativní (sdílení, trvání), vnější okolnosti a podmínky, vzdělání.

politických stran, zda bych nechtěla kandidovat v místních komunálních volbách na podzim.“

[R7]

Všichni nějakým způsobem publikují větší či menší texty týkající se tématu. Médium i cílová skupina se ale často liší. Žádná ze snah není cílená na masovou populaci, ale pouze výběrově dle komunikačních kanálů. Reflektují zejména vůli člověka chtít něco změnit, a proto jsou realističtí k výsledkům svého působení.

*„Jestli jako na základě toho, že my někomu poradíme, on něco změní. Tak my věříme, že jo. Jinak fakt nevím. Já si osobně myslím, že to, **jestli ten člověk něco změní nebo ne, na to my vůbec nemáme vliv. Prostě on buď přijde a něco změnit už chce sám.** On něco chce změnit a přijde k nám a my mu řekneme jak. Anebo nic změnit nechce a tím pádem k nám ani nepřijde, anebo my ho teda potkáme na té ulici, ale je to jeden z těch popírač/ignorant, který přesto, že my mu jako nabízíme...“* [R3]

„A pak jsou lidi, kteří už jsou, my děláme základní poradenství, my cílíme na nějakou určitou skupinu lidí, kteří chtějí něco změnit, ale ještě neví jak. A pak samozřejmě přerůstají tu úroveň, už nad ní vlastně je spousta dalších lidí, je jich čím dál tím víc, kteří toho už vědí mnohem více, a když se přijdou zeptat do poradny, co mají dělat, hodně toho umí udělat sami a my vlastně jim nemáme až tak co poskytnout, leda nějaké dobré kontakty opravdových odborníků, jakože dendrolog, nebo nějaký ten právník, nebo tak.“ [R3]

Nikdo z respondentů není aktivní v politické straně.

2.2.6 Změna³⁶

Pokoušela jsem se zachytit, v čem vidí respondenti potenciál změny sociální normy směrem k udržitelnosti. Dostalo se mi odpovědí, které jsem predestírala už v rámci teoretické části. Vycítila jsem z rozhovorů, že se všichni ztotožňují s heslem „Mysli globálně, jednej lokálně, změň se individuálně.“ Nikdo jej samozřejmě přímo takto nevyřknul, ale vždy tam bylo jaksi v kontextu.

*„Takže v podstatě **každý by měl začít u sebe.** Ano skutečně je to tak.“* [R6]

*„Myslím si, že s pokorou je dobrý to pozorovat, koukat na to, co se děje a hlavně si **hlídat to, co dělám já sám,** tak to si myslím, že je takové základní.“* [R7]

*„Na konec člověk dospěje k tomu, aby se **sám choval,** jak nejlépe umí a těm druhým, aby do toho moc nekecal, ať si dělají, co chtějí, podle svého nejlepšího vědomí a svědomí a stejně je to nakonec o tom, vzorek pro ty ostatní. Všechno, co tady máte na papíře, můžete*

³⁶ Hodnoty, i malá snaha, nakupování nemám rád, nenakupování, příroda, vnější okolnosti a podmínky, voličské preference, změna paradigmatu.

drmolit, že to mají dělat, ale když tam sami ty fajfky nemáte, tak to je blbý, tak oni si řeknou, co nám to tady vykládá a sám to nedělá. Takže takovými malými kroky se snažit třeba na té lokální úrovni takhle fungovat.“ [R7]

Na jednu stranu je tedy čitelná naděje na změnu skrze působení zdola, ovšem na druhou stranu respondenti reflektují obtížnost zasáhnout skupinu větší skupinu lidí právě z důvodu různých zkušeností a hodnotových rámců i subjektivních percepčních zkušeností [Librová 1994].

*„Já to vnímám tak, že ti **lidé jsou různých druhů** a prostě podle toho, jaký je to typ člověka, takovou má reakci. Člověk stěžovač přijde a nese si to téma s sebou a začne si stěžovat. Pak je člověk popírač, takže přijde a začne popírat všechno. Pak je člověk otevřený, jako matka s dítětem na zádech, co si šije látkové plínky a ptá se, jestli nemáme lepší střih na ty plínky. Pak jsou lidi ignorantní, které se i snažíme oslovit a oni jako: Hm, víte, ono je to stejně jedno. Ale jak se třídí ty plasty třeba? Tak my jim to vysvětlíme a oni řeknou, že je to stejně jedno. Takže já to vnímám spíš na základě jednotlivých typů těch lidí. ... Pak jsem zapomněla na nejlepší skupinu, kteří nás znají a fandí nám.“ [R3]*

„Člověk pocit, že nějakým způsobem cílí na ty lidi, a že se jim to třeba líbí a tak, ale já myslím, že tady pokud jde o ochranu přírody, ekologii a tak dál, že to se prostě jakoby mentálně dostane jenom k určitému počtu v populaci a ti lidé potom vyhledávají ty akce a články a tyhle ty věci a oni vlastně chtějí jakoby si nechat poradit, chtějí ty věci vědět, čili jsou to větší či menší nadšenci, větší či menší odborníci, větší či menší extrémisti, prostě v tom co dělají, a jak se chovají a tak no, ale jakoby to široké spektrum toho obyvatelstva si myslím, že to nijak zvlášť jako nezasahuje, prostě furt to zasahuje jen lidi, kteří chtějí být zasaženi.“ [R7]

„Je důležité, aby to lidi nezatěžovalo. Aby si ten styl udělali podle sebe.“ [R6]

„Většina lidí má uzavřené srdce a to je jejich problém.“ [R6]

*„No, to jsou lidi, kteří prostě přežijí všechno. Nositelé změny, nevím, to jako ta změna, jak proběhne, to opravdu nevím, ale líbí se mi to jako cesta toho udržitelného rozvoje, že se ti lidé hodně **uskromní** a budou se snažit nějak být **nezávislí** a vydělat si na živobytí svýma rukama a vypěstovat si, alespoň z části to jídlo nějaké a přitom neškodit přírodě.“ [R5]*

*„Nebo jsem zjišťoval třeba jednu věc, třeba jsem psal do EU, jestli je nějak ekologicky lepší papírový kapesník, jestli je lepší z hlediska zdravotního dopadu papírový kapesník před látkovými. Není. To je jenom móda. **Ke zlepšení životního prostředí by stačily obyčejné věci.**“ [R6]*

„Teď každý třídí, ale lidi by si fakt měli spíše hlídat, aby neměli co třídít, protože toho bordelu je takové množství, že tohle je neudržitelné. Jestli je to roztříděné, to je hezké, ale to je neudržitelné.“ [R7]

„Já jsem měla **prostě slušné vedení**. Bohužel sleduji, že dnešní děti už takové vedení nemají. I když moji rodiče vůbec nezdůrazňovali něco jako morálka nebo něco, ale prostě mě to tak naučili, tohle je slušné a tohle není slušné. Prostě „jak by to vypadalo, kdybychom odpadky vyhazovali v přírodě?“, nebo prostě „odhodit papír na zem venku, jako, děláš to v obýváku? Neděláš, tak to nedělej ani venku, co tě to napadlo?“. Pro nás to bylo úplně přirozené, takhle jsme byli vychovaní, takže k ekologii v podstatě skrytě jo, ale je to slušné chování vůči lidem a tím pádem i vůči přírodě.“ [R5]

„Takže ukázat na jednoduchých příkladech, v čem je udržitelná spotřeba, není tak jednoduché. Ty kampaně tu zatím chybí. ... Že vás převálcuje televizní reklama a kampaně, projekty nevládních organizací se nedostanou do televize formou reklamy, protože to je neuvěřitelně drahá záležitost.“ [R6]

„Existují, samozřejmě, jenže jednak to nejde dělat, že to udělá masa. Staří filozofové říkali, že jak je nahoře, tak je dole. Kdyby se rázově změnilo vědomí x lidí tímto způsobem, tak bychom způsobili výbuch ve vesmíru, protože by se musel změnit i vesmír. Takže všechno, ono to běží, ale probíhá to po pyramidě. Čili od jednotlivců se to šíří dál. A vlastně tu je nějaké kritické množství, kdy pak to najednou... to je jak **příběh sté opice**. Sto opic se učilo mýt brambory a najednou zjistili, že to umí opice, které se to nikdy neučily. A toto kritické množství platí i pro lid. ... Myslím, že to je kritické množství a velice pozitivní vklad do budoucnosti.“ [R6]

A myslím si, že to je to, co tu ekologii blokuje, že ona je neslučitelná se životem lidí, jak si ho představují. Samozřejmě, že lidé, kteří jsou osvícenější, víc si o tom přečtou, jsou rozumný, nebo moudrý, tak zjistí, že život ve městě je s ekologií slučitelný poměrně hodně. Že záleží na tom, jak se chová, co kupuje, kam chodí, čím jezdí a tak dále, ale ty návody, které lidi dostávají, tak oni mají pocit, že nejsou slučitelné s jejich životem, a to mě přijde, že je špatně, že spousta věcí z globálního hlediska by mohlo fungovat šetrněji, kdyby se naopak podporovaly nějaké nové vědecké poznatky, kdyby naopak lidi podporovali věci, které jsou daleko novější, než ty, které jsou starší.“ [R7]

Respondenti zmiňují opakovaně názor, že změna musí přijít nutně zdola, od jednotlivců, od každého z nás. Nedávají jasný návod, ale vkládají naději do stále více informovaných lidí a vzdělávání, potažmo výchovy k hodnotám udržitelnosti a odpovědnosti. Naopak vyjadřovali skepsi k tomu, že by změna přišla shora skrze politiku.

„S politikou je to špatné. Tam nečekám nějaký obrat silný k lepšímu. Musí být **změna zdola, od prostých lidí**. Ne teda revoluce, ale nějaká mírumilovná.“ [R5]

„Takže jak to k nim dostat? Prostě o tom mluvit s optimismem, a to si myslím, že by mohlo mít daleko větší účinek na lidi, jakoby nejt přes ty výhrůžky a strachy a přes to vyhrožování, jak už tady nikdo nebude nic mít, protože lidi jsou proti tomuto úplně imunní.“ [R7]

„Je vlastně potřeba, aby ta menšina zvedla, tak velkou vlnu odporu, že změní to, co bude normalitou a pak, když se změní ta normalita, tak se začnou chovat lépe ti všichni ostatní, kteří nad tím nepřemýšlí, protože ti žijí normálně.“ [R7]

2.3 Diskuze

V rámci analýzy rozhovorů jsem se pokoušela provádět průběžnou interpretaci a propojení s teorií. Zde bych ráda odpověděla na základě rozboru výpovědí na výzkumné otázky.

Odpovědná spotřeba je pro respondenty něco přirozeného. Každý den provádějí volby (nejen spotřebitelské). Z rozhovorů mi vyplynulo, že všichni mají internalizovány hodnoty udržitelnosti a odpovědnosti za své vlastní chování, volby provozují vědomě a poučeně, tudíž odpovědně. V případě spotřeby se rozhodují na základě několika, vždy však etických či udržitelných, kritérií. Nejčastější odpovědí bylo kritérium lokality či regionality. České výrobky kupují i za cenu vyšší ceny, než mají srovnatelné výrobky.

Deklarují se sami jako odpovědní spotřebitelé, zejména ve snižování spotřeby?

Rozhodně ano. Sami se o sobě myslím tak nevyjadřuji³⁷, ovšem z analýzy rozhovorů je patrné, že všichni otázku odpovědnosti ve spotřebě vnímají velmi osobně. Mají různé motivy a není snadné jednoznačně určit motiv primární, ale vždy je přítomen i motiv environmentální. Když není nezbytně nutné spotřebovat, tak se raději věnují něčemu jinému – vyznávají postmateriální hodnoty (např. nad hodnotu materiální nadřadili zážitky a sdílení, které jim přináší radost). Významný je zájem uchovávat si věci až do jejich úplného dosloužení. V případě, že je věc stále funkční, ale vyhodnotí ji jako nepotřebnou, sdílí ji nebo darují.

Hodnotí svůj životní způsob jako environmentálně odpovědný?

Sami o tom tak nemluví. Jen R3 sdělila, „že to má přirozeně“, že nedokáže odhlédnout ven z kontextu. Bere skromný životní způsob jako samozřejmost, neboť tak byla vychovávána od mala. Jiná respondentka vyjádřila, že „prochází vývojem“. I ostatní se vyjadřovali ve smyslu, že

³⁷ V rozhovorech jsem zmiňovala termín odpovědná spotřeba, ovšem prvky jako skromnost, šetrnost a snižování objemu hmotné spotřeby jsem se snažila vypořádat z výpovědí sama. Nikdy jsem otázky na toto téma nepokládala přímo.

mají ještě na čem pracovat v různých ohledech a směrem k udržitelnosti. Rozhodně lze konstatovat, že je to jejich nevyřčeným cílem. Snaží se.

Jsou aktivní v prosazování ekologicky odpovědného přístupu na společenské úrovni?

Všichni respondenti jsou aktivní v rámci svého zaměstnání v poradně, provozují aktivity spojené s poradenstvím. Píší články a texty na web, příležitostně do místních médií. Větší působení směrem k většinovému proudu je pouze v rámci konkrétních projektů. Někteří působí v místních občanských sdruženích, ale větší angažmá (například v politice) jsem nezaznamenala. Působení respondentů vstříc společenství se tedy zatím obecně omezuje na úzké sociální skupiny (přátele, kolegy z o.s., místní občany se zájmem o věc, děti, atp.).

Změna paradigmatu

V celkovém úhrnu se všichni vyjadřovali tak, že každý musí začít u sebe. Změnu vidí možnou zejména z úrovně jednotlivce, tj. zdola. Ke změně systému se staví skepticky, obzvláště přes sféru politiky. Sami vnímají sílu systému a zejména komerčního „moloču“, který proti skromnosti a udržitelnosti stojí. Na druhou stranu však vyjadřují naději v lidi, kteří se jeví stále více poučení, co se týká důsledků konání.

V podstatě jsou respondenti vnitřně přesvědčeni o nutnosti změny současné neudržitelné spotřeby. Všichni reflektují úsilí o změnu na osobní rovině, ale zároveň fungují na denní bázi v rámci systému, který plně neumožňuje vyhnout se mnohdy neudržitelným praktikám a volbám. Přínosem shledávám fakt, že aniž bych se zmiňovala o snižování hmotné spotřeby, respondenti sami chápali tento faktor v rámci pojmu „odpovědná“ či „udržitelná“ spotřeba. Tuto hodnotu sami vyznávali a byla přítomna ve většině výpovědí, ať už explicitně, nebo implicitně.

Jistě jsem se při formulování otázek i analýze dopustila některých zjednodušení či zkreslení. Významný je ovšem fakt, že výroky respondentů shledávám míněné upřímně a pravdivě. Z toho mi plyne možná naděje pro šíření změny. Hodnoty, které poradci ekologických center šíří, jsou informačního rázu, ale i emočního, vzhledem k osobním postojům k věci. Navíc jsou poučenými aktéry i na úrovni společenství.

Pro mne osobně bylo setkání s těmito lidmi přínosem. Prohloubilo nejen můj osobní zájem o téma, ale přineslo mi i nové znalosti. Jsem přesvědčena, že je nezbytné tuto problematiku tematizovat ve veřejném diskurzu, mezi běžnými spotřebiteli. V důsledku rozšíření vědomostí a internalizace do kognitivních rámců lze doufat i v postupnou změnu hodnot a postojů.

Vzhledem k tomu, že jsem převážně praktického ražení, vystaly mi z výzkumu další otázky spíše už projektového rázu.

Jak docílit lepší osvěty spotřebitelské veřejnosti nejen české, ale i globální?

Jak přinést věrohodné informace, aniž by byl jejich původce kvůli působení kognitivní disonance osočován z „ekoterorismu“, levicovosti či podivínství?

Jak zdůvodnit modernímu člověku potřebu skromnosti tak, aby si ji osvojil a necítil se při tom omezován a ochuzován?

Je velmi obtížné probourat silný odpor ambivalence z pozice státu i kapitálu. Lze tuto ambivalenci občanskou aktivitou zvrátit ve prospěch kvalitativních hodnot?

Sama sleduji na sociálních sítích a prostřednictvím převážně elektronických médií různé osvětové kampaně, projekty neziskových organizací a zájmových skupin. Všechny snahy se ovšem jeví jaksi roztržité. Další směřování v tématu by mělo jít cestou ještě lepšího síťování a integrace angažovaných aktérů. Je nutné dát těmto snahám patřičnou komplexitu a vyvinout přímé působení na masu nepoučených či odmítavých spotřebitelů, ale i směrem vzhůru k relevantním institucím.

2.4 Závěr

V České republice se tématem odpovědné spotřeby zabývá Hana Librová. Uznává potřebu změny hodnot a potřeb společnosti, potažmo změnu životního způsobu. Konstatuje ovšem, že hodnoty evropské civilizace se utvářely po staletí, a není tudíž možná náhlá změna. Ta by generovala pouze chaos a společenskou krizi. Přiklání se proto k pozvolné změně hodnot a snížení spotřeby, nabádá ke skromnosti. Zaujímá k celé věci velmi realistické stanovisko, kdy je ke změně zdola částečně skeptická kvůli rozdrobenosti snahy a snazšímu působení skepse na ty, kdo se snaží, ale bez většího viditelného efektu. Zároveň ovšem vyjadřuje naději a víru ve snahu lidí být lepší. Doufá, že se podaří uvést do pohybu „motýlí efekt“, kdy změna přicházející skrze jednotlivce může podnítit změnu celospolečenskou.

Paradoxem individualizace (kvalitativní) je její směřování k reintegraci jednotlivců. Východisko tak Librová spatřuje ve sloučení snah prostřednictvím komunity, ať už v jakékoliv podobě (sdílení, aktivity společenství – např. rostoucí obliba komunitního zahradničení, apod.). Komunita se může dále posilovat dovnitř a oslabit tak u jednotlivců tendenci ke skepsi a vyčerpání. Zároveň se může společenství stát významným aktérem i na rovině institucionální. Početná skupina s vizí do budoucna a silně zakořeněnými proenvironmentálními hodnotami může svou snahu zúročit také směrem „nahoru“, např. v politické či podnikatelské sféře.

Na základě prostudované literatury a rozhovorů s respondenty jsem se pokoušela nahlédnout problematiku ekologické krize z nadspotřeby a odhalit cestu, jak dál postupovat.

Většina autorů je skeptická ke změně zdola. Individualizovaný jedinec moderní doby je atomizován a ponechán jaksi osamocen, aby sám prováděl spotřebitelskou volbu a přijímal za ni odpovědnost. To se přitom reálně neděje, neboť běžný spotřebitel často ani netuší, co vše se za spotřebou toho kterého statku skrývá.

Paradoxní je ovšem fakt, že titíž autoři uznávají, že motivace ke změně musí nutně vyvstat zdola, od jednotlivců, jakožto ten příznačný první krok z krize, jak předesílám v názvu práce. Další šíření změny musí pokračovat skrze vyšší úroveň - institucionální rovinu, skrze společenství aktivních občanů, kteří se v ideálním případě sdružují v nějaké formě organizace (často v neziskovém sektoru). Takovéto společenství má pak již větší sílu pro působení na úrovni systémové. Nabízí se možnost působení skrze sféru politiky, jakožto asi nejvyšší mety. Poněkud menším, leč neméně významným cílem je vzdělávání společnosti, masy spotřebitelů, kteří pak v ideálním případě mohou ovlivnit i nabídku producentů (viz. úspěch z loňského roku aktivistické kampaně organizace Greenpeace zaměřené proti korporaci Procter and Gamble. Osvěta spotřebitelů ohledně důsledků spotřeby palmového oleje vedená skrze elektronická média a sociální sítě umožnila vyvinout silný tlak na producenta, který deklaroval změnu v procesu výroby a snížení tlaku na spotřebu palmového oleje).

Docházím k poučené deskripci fenoménu snižování spotřeby a skromnosti. Na otázku, zda jsou respondenti – ekoporadci – příkladnými nositeli společenské změny si musím odpovědět, že ano. Sami svůj život řídí tak, jak o tom „káží“ druhým. A o to jde. Když se nedočkáme náhlé změny systému, pak můžeme počítat s úsilím o pozvolnou změnu skrze působení těchto odborníků a poučených skromných spotřebitelů.

Sama jsem vyhodnotila postup zdola a pak skrze síťování jako realistický a nejlepší možný. Za současných podmínek se stavím skepticky k variantě uskutečnění změny shora. Potřeba reflektovat ekologickou krizi vykrystalizovala do podoby koncepce udržitelného rozvoje. Formulace tohoto přístupu byla jistě klíčová, ale příliš jsme se v konkrétních realizacích doposud neposunuli. Zatím se stále více méně pohybujeme na deklaratorní rovině a konkrétní kroky jsou jen velmi opatrné a drobné. Politická rovina je zatím pro další postup brzdou, vzhledem k tomu, že musí vypořádat všechny zájmové skupiny, přičemž peněžní lobby a partikulární zájmy zatím zjevně hrají prim (minimálně v České republice). Proto nevidím realistické doufat ve změnu shora a přikláním se k variantě vzestupné.

3. Bibliografie

Použitá literatura

- **Andrews, C., Urbanska, W.** 2010. *Inspiring People to See That Less is More*. In: Starke, L., Mastny, L. (eds.). 2010. *State of the World 2010: transforming cultures: from consumerism to sustainability: a Worldwatch Institute report on progress toward a sustainable society*. New York: Norton.
- **Assadourian, E.** 2010. *The Rise and Fall of Consumer Cultures*. In: Starke, L., Mastny, L. (eds.). 2010. *State of the World 2010: transforming cultures: from consumerism to sustainability: a Worldwatch Institute report on progress toward a sustainable society*. New York: Norton.
- **Barbosa, L. C.** 2009. *Theories in Environmental Sociology*. In: Gould K. A., Lewis, T. L. (eds.) 2009. *Twenty Lessons in Environmental Sociology*. London: Oxford University Press. (str. 25- 44)
- **Bauman, Z.** 1996. *Myslet sociologicky. Netradiční uvedení do sociologie*. Praha: SLON.
- **Bauman, Z.** 1999. *Globalizace: důsledky pro člověka*. Praha: Mladá fronta.
- **Bauman, Z.** 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- **Bauman, Z.** 2003. *Svoboda*. Praha: Argo.
- **Beck, U.** 2004. *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*. Praha: SLON.
- **Bell, D.** 1999. *Kulturní rozpory kapitalismu*. Praha: SLON.
- **Bell, M. M.** 2004. *An invitation to environmental sociology*. (2nd ed.). Los Angeles: SAGE Publications.
- **Brundtlandová, G. H.** (ed.). 1991. *Naše společná budoucnost*. Praha: Academia.
- **Bursík, M.** 2000. In Papoušek, J. et al. 2000. *Hovory o ekologii. Cesty k trvale udržitelnému Česku*. Praha: Portál.
- **Disman, M.** 2007. *Jak se vyrábí sociologická znalost*. Praha: Karolinum.
- **Dobeš, V., Kozielová, Z., Vavřínek, J.** (eds.). 2008. *Manuál udržitelné spotřeby a výroby. (Výběr nástrojů vedoucích ke zvyšování hodnoty podniku s efekty pro společnost a pro životní prostředí.)*. Praha: Cenia.
- **Feřtek, T.** 2001. *Konzumenti nové generace*. In: Respekt. 2001, No. 3: 19.
- **Foster, J. B., Clark, B., York, R.** 2010. *The Ecological Rift: Capitalism's War on the Earth*. New York: Monthly Review Press. (9. kapitola: *The Treadmill of Accumulation*; str. 193 – 206)
- **Fromm, E.** 1992. *Mít nebo být?* Praha: Naše vojsko.
- **Giddens, A.** 1998. *Důsledky modernity*. Praha: SLON.

- **Giddens, A.** 1999. *Sociologie*. Praha: Argo.
- **Giddens, A.** 2013. *Sociologie*. Praha: Argo. (aktualizované a rozšířené vydání revidované P. W. Suttonem)
- **Haisová, M., Hauserová, E.** 1998. *Peníze nebo život? Kudy ven z pasti konzumerismu*. Praha: Agentura GAIA.
- **Havel, M. et al.** 2013. *Jak žít dobře, zdravě a ekologicky šetrně*. Praha: Arnika.
(přepřevodování a rozšíření knihy Resource Kit on Sustainable Consumption and Production vydané 2009 UNEP; ke stažení v aj
<http://www.unep.fr/scp/publications/details.asp?id=WEB/0008/PA> 1. 5. 2014)
- **Hendl, J.** 2008. *Kvalitativní výzkum. Základní teorie, metody a aplikace*. 2. vydání. Praha: Portál.
- **Jandourek, J.** 2010. *Čítanka sociologických klasiků*. Praha: Grada.
- **Jílková, J.** 2000. In Papoušek, J. et al. 2000. *Hovory o ekologii. Cesty k trvale udržitelnému Česku*. Praha: Portál.
- **Kala, L.** 2011. *Bludné cesty environmentální odpovědnosti*. In: Ekolist. 2011. 3. 2. Brno.
(Dostupné na: <http://ekolist.cz/cz/publicistika/eseje/bludne-cesty-environmentalni-odpovednosti>; 15. 4. 2014)
- **Kaufmann, J. - C.** 2010. *Chápající rozhovor*. Praha: SLON.
- **Keller, J.** 1995. *Až na dno blahobytu. Ke společenským kořenům ekologické krize*. Brno: Hnutí DUHA.
- **Keller, J.** 1997. *Sociologie a ekologie*. Praha: SLON.
- **Keller, J.** 2004. *Dějiny klasické sociologie*. Praha: SLON.
- **Keller, J.** 2007. *Teorie modernizace*. Praha: SLON. (str. 60 - 68)
- **Kohák, E., Kolářský, R., Míchal, I.** 1996. *Závod s časem. Texty z morální ekologie*. MŽP. Praha: Torst.
- **Kohák, E.** 2000. *Zelená svatozář. Kapitoly z ekologické etiky*. 2. vydání. Praha: SLON.
- **Krautová, Z., Librová, H.** 2009. *Spotřeba domácností a proces individualizace v environmentální perspektivě*. Brno: FSS MU. 2009, Vol. 6, No. 3: 31-55. (Dostupné na: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/091217120326.pdf>; 1. 5. 2014)
- **Laszlo, E.** (ed.). 2009. *Můžeš změnit svět. Příručka světoobčana 21. století*. Praha: Malvern.
- **Latouche, S.** 2012. *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Beroun: Za tratí.
- **Librová, H.** 1994. *Pestří a zelení. Kapitoly o dobrovolné skromnosti*. Brno: Veronica a Hnutí Duha.

- **Librová, H.** 1997. *Ekologicky příznivé varianty života nerostou z jediného zdroje.*
In: Sociální studia G 39. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, s. 117-133.
(Dostupné na:
http://digilib.phil.muni.cz/bitstream/handle/11222.digilib/111173/G_Sociologica_39-1997-1_8.pdf nebo 1. část <http://stuz.ecn.cz/Zpravodaje/Zpravodaj983/librov.htm>; 2. část http://stuz.ecn.cz/Zpravodaje/Zpravodaj984/ekologicky_priznive_varianty.htm 1. 5. 2014)
- **Librová, H.** 2003. *Vlažní a váhaví. Kapitoly o ekologickém luxusu.* Brno: Doplněk.
- **Librová, H.** 2005. *Kupuji, tedy jsem: Esej o tom, proč vlastně konzumujeme.* In: Respekt. 2005, No. 11, s. 18.
- **Librová, H.** 2009. *Čtyři dimenze individualismu v environmentální perspektivě.* In: Sociální studia. 2009, Vol. 6, No. 3: 11 – 29. (web: <http://socstudia.fss.muni.cz/dokumenty/091217120311.pdf>; 1. 5. 2014)
- **Librová, H.** 2010a. *Individualizace v environmentální perspektivě: sociologické rámování mění pohled a plodí otázky.* In: Sociologický časopis. 2010, Vol. 46, No. 1: 125 – 152.
- **Librová, H.** 2010b. *Síla této pobloudilé civilizace je příliš mohutná.* In: Parlamentní magazín. 2010, No. 10: 50 - 52. (web: <http://www.parlamentnimagazin.cz/archiv/dl.php?file=PM102010.pdf>; 1. 5. 2014)
- **Librová, H.** 2013. *Environmentálně orientované motivace a potenciál zklamání.* In: Sociologický časopis. 2013, Vol. 49, No. 1: 53 - 74.
- **Linhart, J., Petrusek, M., Vodáková, A., Maříková, H.** (eds.). 1996. *Velký sociologický slovník. I., II. díl.* Praha: Karolinum.
- **Lorenz, K.** 2000. *Osm smrtelných hříchů.* Praha: Academia.
- **Máchal, A.** (ed.). 2008. *Malý ekologický a environmentální slovníček.* 5. vyd. Brno: Rezekvítek.
- **Maniates, M. F.** 2002. *Individualization: Plant a Tree, Buy a Bike, Save the World?* In: Conca, C., Maniates, M. F., Princen, T. (eds.). 2002. *Confronting Consumption.* Cambridge: Massachusetts Institute of Technology Press.
- **Miles, S.** 1998. *Consumerism- as a Way of Life.* London: Sage Publications.
- **Moldan, B.** 2000. In Papoušek, J. et al. 2000. *Hovory o ekologii. Cesty k trvale udržitelnému Česku.* Praha: Portál.
- **Moldan, B.** 2009. *Podmaněná planeta.* Praha: Karolinum.
- **Moldan, B.** 2012. *Meze růstu po 40 letech.* In: Sedmá generace. 2012, No. 3. (Dostupné na: <http://www.sedmagenerace.cz/text/detail/meze-rustu-po-40-letech>; 15. 4. 2014).

- **MŽP ČR.** 1998. *Agenda 21: český překlad textu části Přílohy II. dokumentu „Report of the United Nations Conference on environment and development“ Rio de Janeiro, 1992.* Praha: Ministerstvo životního prostředí ČR.
- **MŽP ČR.** 2005. *Rámec programů udržitelné spotřeby a výroby České republiky.* Praha: Ministerstvo životního prostředí ČR. (Dostupné z: [http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/udrzitelna_spotreba_vyroba/\\$FILE/OPZP-Ramec_USV-20081015.pdf](http://www.mzp.cz/C1257458002F0DC7/cz/udrzitelna_spotreba_vyroba/$FILE/OPZP-Ramec_USV-20081015.pdf); 15. 5. 2014)
- **Petrusek, M.** 2006. *Společnosti pozdní doby.* Praha: SLON.
- **Pyšňáková, M.; Hohnová, B.** 2010. *Od monolitické masy k neomezenému individualismu? Význam spotřeby v každodenním životě „mainstreamové mládeže“.* In: Sociologický časopis. 2010, Vol. 46, No. 2: 257 - 280.
- **Reid, W. V. et al.** 2005. *Ekosystémy a lidský blahobyt: syntéza: zpráva Hodnocení ekosystémů k miléniu.* Praha: Univerzita Karlova. Centrum pro otázky životního prostředí.
- **Rynda, I.** 2011. *Sociální ekologie II.* Praha: Fakulta humanitních studií UK, Katedra sociální a kulturní ekologie, cyklus přednášek – letní semestr 2011.
- **Sanne, Ch.** 2002. *Willing consumers - or locked-in? Policies for a sustainable consumption.* In: Ecological Economics. 2002, Vol. 42, No. 1- 2: 273 – 287.
- **Saugout, N., Ichbiah, D.** 2009. *Život pro planetu Zemi. 365 tipů pro každodenní ekologický život.* Praha: Práh.
- **Schnaiberg, A.** 1980. *The environment, from surplus to scarcity.* London: Oxford University Press.
- **Silverman, D.** 2005. *Ako robiť kvalitatívny výskum.* Bratislava: Ikar.
- **Šubrt, J. a kol.** 2007. *Soudobá sociologie I. (Teoretické koncepce a jejich autoři).* Praha: Karolinum.
- **Šubrt, J. a kol.** 2008. *Soudobá sociologie III. (Diagnózy soudobých společností).* Praha: Karolinum.
- **Šubrt, J., Balon, J.** 2010. *Soudobá sociologická teorie.* Praha: Grada Publishing.
- **Švaříček, R., Šed'ová, K. et al.** 2007. *Kvalitativní výzkum v pedagogických vědách.* Praha: Portál.
- **Vavroušek, J.** 2005. In Huba, M. et al. 2005. *Josef Vavroušek, Na cestě k trvalé udržitelnosti: sborník k nedožitým 60. narozeninám.* Brno: Veronica.
- **Veblen, T.** 1999. *Teorie zahálčivé třídy.* Praha: SLON.
- **Woodová, E. M.** 2011. *Původ kapitalismu: delší pohled.* Praha: Svoboda servis.

Internetové zdroje

- **Web 1:** WWF: Living Planet Report. Dostupné z: http://wwf.panda.org/about_our_earth/all_publications/living_planet_report/demands_on_our_planet/overshoot/; 4. 5. 2014
- **Web 2:** Zelený kruh o. s.: Hra o Zemi – Ekologická stopa. Dostupné z: <http://www.hraozemi.cz/ekostopa.html>; 4. 5. 2014
- **Web 3:** Global Footprint Network. Dostupné z: http://www.footprintnetwork.org/en/index.php/GFN/page/trends/czech_republic/; 1. 5. 2014
- **Web 4:** Ministerstvo životního prostředí: Zpráva o životním prostředí ČR 2012. Dostupné z: http://www1.cenia.cz/www/sites/default/files/Zpr%C3%A1va%20o%20C5%BEivotn%C3%ADm%20prost%C5%99ed%C3%AD%20C4%8Cesk%C3%A9%20republiky%202012_20131023.pdf; 3. 5. 2014
- **Web 5:** United Nations Environment Programme: Communication and Marketing. Dostupné z: <http://www.unep.org/resourceefficiency/Home/Society/CommunicationandMarketing/tabid/101265/Default.aspx>; 1. 5. 2014
- **Web 6:** Etické spotřebitelství. Dostupné z <http://eticke-spotrebitelstvi.cz/eticke-spotrebitelstvi.php>; 4. 5. 2014
- **Web 7:** Svobodová, J. Odpovědná spotřeba. Metodický portál RVP. Dostupné z http://wiki.rvp.cz/Knihovna/1.Pedagogick%C3%BD_lexikon/U/Udr%C5%BEiteln%C3%BD_rozvoj/Odpov%C4%9Bdn%C3%A1_spot%C5%99eba; 4. 5. 2014

4. Seznam vyobrazení

Obrázek 1: Overshoot: trend ekologické stopy a biokapacity - str. 6

Obrázek 2: Ekologická stopa České republiky - str. 6

5. Seznam příloh

Příloha č. 1: Kostra rozhovoru (otázky)

Příloha č. 2: Pomocný dotazník na respondentovo praktické jednání

Příloha č. 3: Seznam kódů a rodin

Příloha č. 4: Projekt výzkumu

6. Přílohy

Příloha č. 1: Kostra rozhovoru (otázky)

Jak jste se dostal/a k práci v ekologické poradně, potažmo v neziskové organizaci?
Působíte ještě v jiných sdruženích, organizacích, politických stranách, zájmových skupinách, funkcích, apod.?

Co obvykle děláte ve svém volném čase (míním z dlouhodobějšího hlediska – koníčky)?

Máte domácí zvíře?

Jak trávíte dovolenou?

Jmenujte alespoň pět pro Vás nejdůležitějších životních hodnot.

V jakých obchodech běžně nakupujete?

Jaká kritéria jsou pro Vás při nákupu výrobku důležitá?

Necháte se někdy inspirovat (ovlivnit chcete-li) reklamou?

Kupujete zboží podle značky?

Upřednostňujete zboží pěkné, nebo praktické a funkční?

Kupujete si nejnovější produkty dle módních trendů, nebo Vám postačí i starší typ?

Čtete si etikety výrobků? Co Vás na nich zajímá?

Přemýšlíte při nákupu o environmentálních souvislostech u zvoleného výrobku?

Kupujete si věci podle aktuální potřeby, nebo si koupíte kdykoliv co se Vám zrovna líbí, i když to zrovna nezbytně nepotřebujete?

Kupujete ekologicky šetrné výrobky? Které? Jaké typy zboží, příp. i značky?

Když nakupujete s rodinnou či přáteli, hovoříte o tom, jaké výrobky volíte a proč?

Na jakých prioritách při výběru výrobku se shodnete?

Získáváte předměty každodenního použití ještě jinak, než koupí v obchodě? (Výměnou, darem, vlastní výrobou, apod.)

Demografické údaje:

Pohlaví

Věk

Vzdělání

Počet osob v domácnosti (pár bez dětí, nukleární rodina, rozšířená rodina)

Zvířata v domácnosti

Příjem domácnosti

Bydlí v bytě či domku

Vybavení: auto, TV, internet

Věřící/Ateisté

Voličské preference (kde se vymezí na pravolevém politickém spektru, příp. koho volí)

Příloha č. 2: Pomocný dotazník na respondentovo praktické jednání

Spotřeba

- kupuji náhradní náplně a koncentráty
- snaha nekupovat věci na jedno použití
- některé věci si půjčuji
- kupuji věci z druhé ruky
- kupuji výrobky s ekoznačením (ekologicky šetrné)
- při nákupu výrobku je jedním z kritérií volby životnost
- nevěřím reklamám, při výběru zboží se řídím jinými kritérii
- používám přírodní (ekologicky šetrnou) kosmetiku a drogerii
- kupuji oblečení z biobavlny či bambusového vlákna
- nenosím oblečení a obuv z kůže
- kupuji fair trade výrobky
- kupuji lokální výrobky

Jídlo

- nakupuji tak akorát, abych neplýtvat/a
- uskladňuji jídlo tak, aby se pomaleji kazilo
- nakupuji potraviny v biokvalitě
- nakupuji lokální suroviny - české (od farmářů)
- kupuji sezónní produkty
- zavažuji, suším
- pěstuji si vlastní suroviny
- jsem vegetarián/ vegan (příp. snižuji spotřebu masa)
- odmítám geneticky modifikované potraviny

Voda

- piji vodu z kohoutku
- místo koupání se raději sprchuji
- nenechávám zbytečně téct vodu např. při mytí nádobí, čištění zubů, apod.
- při splachování toalety používám šetrné splachovací tlačítko (rozdělené tlačítko na menší a větší objem vody)
- na vodovodním kohoutku mám úsporné perlátory, atd.
- použitou vodu ještě využiji k zalití rostlin (či jinak)

Energie a elektrospotřebiče

- když mohu, snažím se elektřinu nepoužívat
- používám nabíjecí baterie
- dávám přednost úsporným žárovkám/LEDkám
- využívám maximálně denního světla
- zhasínám, kde není potřeba svítit
- využívám fotovoltaické články
- používám světla s pohybovým čidlem
- nakupuji elektronické přístroje třídy A
- snažím se omezit využívání přístrojů (např. kuchyňských, při domácích pracích) na elektřinu
- pravidelně odmrazuji lednici a koriguji teplotu podle potřeby
- nenechávám lednici zbytečně dlouho otevřenou
- při vaření zakrývám hrnec pokličkou, vařím optimálně
- pračku i myčku plním vždy dostatečně
- na počítači využívám úsporný režim, příp. jej vypnu úplně, když na něm nepracuji
- vytápím optimálně, koriguji vytápění dle potřeby (v nepřítomnosti vypínám topení)
- při větrání vypnu topení
- pravidelně odvětrávám radiátory
- někdy se koupu ve studené vodě
- dbám na dobrou izolaci a těsnění bytu

Doprava

- vlastním osobní automobil
- jezdím šetrně, optimálně v poměru výkon - spotřeba (správné řazení)
- jezdím na plyn, elektřinu, CNG, apod.
- místo letadla volím vlakovou dopravu
- praktikuji spolujízdu
- nenechávám zbytečně běžet motor
- jezdím hromadnou dopravou, na kole, chodím pěšky

Jednání

- na nákupy si nosím vlastní tašku
- pěstuji rostliny
- aktivně se účastním ochrany životního prostředí: sám (např. ptačí budky, aj..) nebo skrze organizace (jaké?)
- nepoužívám pesticidy a další chemikálie
- včelařím
- neodhazuji odpadky v přírodě
- na procházce sbírám odpadky
- snažím se být informovaný a šířit informace dál (mluvím o problematice životního prostředí se svým okolím)
- volím politiky, kteří vystupují v zájmu životního prostředí
- ekologická stopa
- dobrovolnictví
- svépomoc- opravuji si staré věci, příp. si některé věci vyrábím sám/ sama

Zaměstnání

- prosazuji v zaměstnání zásady zelené kanceláře
- prosazuji nákup ekologicky šetrných reklamních předmětů

Nakládání s odpady

- třídění odpadu: základní druhy / vozí další do sběrného dvora / sběrná místa- lékárny pro léky, elektroodpad do obchodu s elektronikou, apod./
- používá obaly/výrobky z bio-odbouratelného materiálu
- vyhýbám se zbytečným obalům
- kompostuji
- znovuvyužití „odpadu“- reuse, DIY (tzn. Do It Yourself, udělej si sám)
- použitelné věci nabízím potřebným příp. za odvoz- šatstvo, atd.

Papír a stromy

- netisknu, pokud to není nutné; tisknu oboustranně
- snažím se neplýtvat papírem, papírovými ubrousky, atd.
- reklamní materiály a výpisy si nechávám posílat elektronicky
- dávám přednost recyklovanému papíru
- sázím stromy
- před exotickým dřevem dávám přednost obyčejnému
- kupuji výrobky ze dřeva certifikovaného značkou FSC aj.

Příloha č. 3: Seznam kódů a rodin

RODINA	KÓDY ³⁸
Spotřeba	bio eko značení cestování a doprava luxus móda peníze prohřešky spotřební zboží vnější okolnosti a podmínky volba spotřebitele zelený konzumerismus
Snižování spotřeby	charita dary ekologická stopa environmentální zájem etické, odpovědné spotřebitelství nenakupování samozásobitelství, tvořivost, reuse skromnost šetrnost vegetariánství výběrová náročnost
Udržitelný životní způsob	bio eko značení ekologická stopa environmentální zájem etické, odpovědné spotřebitelství kritéria výběru zboží motivace postmaterialismus vegetariánství vlastnění kvalitativní (sdílení, trvání)

³⁸ Kódy jsou řazeny abecedně.

<p style="text-align: center;">Aktivita na úrovni společenství</p>	<p>komunita občanská angažovanost poradenství působení na společenské úrovni vlastnění kvalitativní (sdílení, trvání) vnější okolnosti a podmínky vzdělání</p>
<p style="text-align: center;">Změna</p>	<p>hodnoty i malá snaha nakupování nemám rád nenakupování příroda vnější okolnosti a podmínky voličské preference změna paradigmatu</p>
<p style="text-align: center;">Demografické údaje</p>	<p>domácnost rodina věk víra voličské preference vybavení bytu vzdělání</p>

Fakulta humanitních studií UK

katedra magisterského oboru

Sociální a kulturní ekologie

U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5- Jinonice

Projekt diplomové práce (DP) oboru Sociální a kulturní ekologie

1. Jméno studenta, tituly: **Bc. Alena Hosnedlová**
2. Osobní číslo (UČO): **11072**
3. Rok imatrikulace na FHS (IZV) UK (bak. studium, jinak mag. studium): **2005**
4. Datum zápisu na katedru sociální a kulturní ekologie FHS UK rozhodné pro datum obhajoby DP: **24. 9. 2010**
5. Názvy všech předchozích bakalářských (magisterských) prací, škola, obor a rok, kde a kdy byly obhájeny: **Tabáková epidemie a motivace k odvykání kouření. FHS UK- Všeobecná humanitní vzdělanost, obhajoba: Praha, Jinonice dne 23. 3. 2010**
6. Předběžný název DP: **Nadměrná spotřeba jako jádro ekologické krize a dobrovolná skromnost jako cesta k udržitelnosti**
7. Obecný kontext (souvislosti tématu, širší rámec [zasazení „do světa“]): **Spotřeba je pro člověka nevyhnutelná, nicméně nadspotřeba je dlouhodobě neudržitelná. Je proto žádoucí hledat takový životní způsob, který nepodporuje exploataci přírodních zdrojů a masivní produkci odpadu a znečištění.**
8. Předmět zkoumání (vlastní předmět práce [zasazení „do vědy“]): **Chtěla bych pojednat o tématu spotřeby z hlediska sociální ekologie, s interdisciplinárními přesahy do sociologie, etiky a psychologie. Se zaměřením na individuální spotřebu chci postihnout základní prvky problematiky spotřeby a konzumního životního způsobu, poukázat na dlouhodobou neudržitelnost současného trendu, a pojednat o alternativním životním způsobu, potažmo o dobrovolné skromnosti, jako přijetí osobní odpovědnosti a možné cestě k udržitelnosti.**
9. Hlavní vstupní hypotéza nebo hypotézy (2–4 na výběr): pro práci 1–2, možno však formulovat výzkumné otázky, event. jen výzkumný problém:

Je „zelená spotřeba“ jen módní záležitostí ve smyslu prestižního konzumu?
Lze u zelených spotřebitelů pozorovat znaky dobrovolné skromnosti?
Vyznávají „zelení spotřebitelé“ proenvironmentální hodnoty?
Jednají „zelení spotřebitelé“ ekologicky šetrně i v dalších sférách svého života?
10. Metodologický postup: metody a techniky, které budou v práci použity: **Kvalitativní výzkum; metoda: rozhovory, příp. doplňující dotazník;**

11. Cíl DP (kromě ověření hypotéz a teoretického přínosu např. *praktický přínos*, *vypracování metodologie*, *základ pro řešení problémů v praxi* atd.): **Ráda bych a základě práce vystavěla metodologii (dotazník) určování míry ekologicky šetrného životního způsobu, zejména pak k rozlišení dobrovolné skromnosti ve smyslu omezení individuální spotřeby.**
12. Čím budou rozšířeny dosavadní znalosti (*vědecká „přidaná hodnota DP“*): **Chci se pokusit o vytvoření nástroje, s jehož pomocí by bylo možno posuzovat míru udržitelnosti, potažmo míru environmentální šetrnosti životního způsobu jednotlivce.**
13. Jaké bude (bude-li) jejich *teoretické* zobecnění a přínos: **Možné využití v rámci osvěty veřejnosti jakožto individuálních spotřebitelů.**
14. Struktura DP (*předběžný obsah – názvy oddílů a kapitol*):
Teoretická část: Environmentální krize a role spotřeby v ní; Konzumerismus jako patologická forma spotřeby; Zelená spotřeba; Příznivý životní způsob/styl; Dobrovolná skromnost a další proenvironmentální jednání
Empirická část: Metodologie; Rozhovor, případně dotazník jako doplněk; Teoretický výstup
15. *Předběžná bibliografie k tématu*: E. Kohák, B. Moldan, H. Librová, I. Rynda, Agenda 21, K. Lorenz, J. Keller, A. Heywood, S. Miles, H. Kubátová, S. Latouche, atd.
16. Předpokládaný vedoucí DP: **Mgr. Arnošt Novák**
17. Důvod volby tématu (*dosavadní znalosti, zázemí, praxe a zájem studenta*):³⁹
Zájem o udržitelný životní způsob, o ekologii v praxi.

Jinonice

diplomant

vedoucí DP

vedoucí katedry SKE

³⁹ nepovinné

Fakulta humanitních studií UK

katedra magisterského oboru

Sociální a kulturní ekologie

U Kříže 8/661, 158 00 Praha 5- Jinonice

Projekt diplomové práce (DP) oboru Sociální a kulturní ekologie

1. Jméno studenta, tituly: Bc. Alena Hosnedlová
2. Osobní číslo (UČO): 11072
3. Rok imatrikulace na FHS (IZV) UK (bak. studium, jinak mag. studium): 2005
4. Datum zápisu na katedru sociální a kulturní ekologie FHS UK rozhodné pro datum obhajoby DP: 24. 9. 2010
5. Názvy všech předchozích bakalářských (magisterských) prací, škola, obor a rok, kde a kdy byly obhájeny: Tabáková epidemie a motivace k odvykání kouření. FHS UK- Všeobecná humanitní vzdělanost, obhajoba: Praha, Jinonice dne 23. 3. 2010
6. Předběžný název DP: Nadměrná spotřeba jako jádro ekologické krize a dobrovolná skromnost jako cesta k udržitelnosti
7. Obecný kontext (souvislosti tématu, širší rámec [zasazení „do světa“]): Spotřeba je pro člověka nevyhnutelná, nicméně nadspotřeba je dlouhodobě neudržitelná. Je proto žádoucí hledat takový životní způsob, který nepodporuje exploataci přírodních zdrojů a masivní produkci odpadu a znečištění.
8. Předmět zkoumání (vlastní předmět práce [zasazení „do vědy“]): Chtěla bych pojednat o tématu spotřeby z hlediska sociální ekologie, s interdisciplinárními přesahy do sociologie, etiky a psychologie. Se zaměřením na individuální spotřebu chci postihnout základní prvky problematiky spotřeby a konzumního životního způsobu, poukázat na dlouhodobou neudržitelnost současného trendu, a pojednat o alternativním životním způsobu, potažmo o dobrovolné skromnosti, jako přijetí osobní odpovědnosti a možné cestě k udržitelnosti.
9. Hlavní vstupní hypotéza nebo hypotézy (2–4 na výběr); pro práci 1–2, možno však formulovat výzkumné otázky, event. jen výzkumný problém:

Je „zelená spotřeba“ jen módní záležitostí ve smyslu prestižního konzumu?
Lze u zelených spotřebitelů pozorovat znaky dobrovolné skromnosti?
Vyznávají „zelení spotřebitelé“ proenvironmentální hodnoty?
Jednají „zelení spotřebitelé“ ekologicky šetrně i v dalších sférách svého života?
10. Metodologický postup: metody a techniky, které budou v práci použity: Kvalitativní výzkum; metoda: rozhovory, příp. doplňující dotazník;
11. Cíl DP (kromě ověření hypotéz a teoretického přínosu např. praktický přínos, vypracování metodologie, základ pro řešení problémů v praxi atd.): Ráda bych a základě práce vystavěla metodologii (dotazník) určování míry ekologicky šetrného

životního způsobu, zejména pak k rozlišení dobrovolné skromnosti ve smyslu omezení individuální spotřeby.

12. Čím budou rozšířeny dosavadní znalosti (*vědecká „přidaná hodnota DP“*): Chci se pokusit o vytvoření nástroje, s jehož pomocí by bylo možno posuzovat míru udržitelnosti, potažmo míru environmentální šetrnosti životního způsobu jednotlivce.
13. Jaké bude (bude-li) jejich *teoretické* zobecnění a přínos: **Možné využití v rámci osvěty veřejnosti jakožto individuálních spotřebitelů.**
14. Struktura DP (předběžný obsah – názvy oddílů a kapitol):
Teoretická část: Environmentální krize a role spotřeby v ní; Konzumerismus jako patologická forma spotřeby; Zelená spotřeba; Příznivý životní způsob/styl: Dobrovolná skromnost a další proenvironmentální jednání
Empirická část: Metodologie; Rozhovor, případně dotazník jako doplněk; Teoretický výstup
15. *Předběžná bibliografie k tématu:* E. Kohák, B. Moldan, H. Librová, I. Rynda, *Agenda 21*, K. Lorenz, J. Keller, A. Heywood, S. Miles, H. Kubátová, S. Latouche, atd.
16. Předpokládaný vedoucí DP: Mgr. Arnošt Novák
17. Důvod volby tématu (dosavadní znalosti, zázemí, praxe a zájem studenta):¹
Zájem o udržitelný životní způsob, o ekologii v praxi.

Jinonice 12. května 2012

diplomant

vedoucí DP

vedoucí katedry SKE

¹ nepovinné